

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

REGIVÄRSIST KIRIKULAULUNI

Kuidas ja milleks kõrvutada vanu allkeeli

KRISTIINA ROSS

Võetagu vaid kätte ja tuldagu meie mittesaksa talurahva juurde ja kuulatagu ometi, kuidas nad oma ränkrasket tööd niihästi põllul kui ka kodus värsistatud lauludega leevendavad (kui hästi need kõlavad, sellest ei taha meie praegu rääkida); Et siit võib näha selle maarahva justnagu loomulikku kalduvust värsistamisele, siis saab ja tuleb neid ka seda lihtsamini veenda, et nad need Jumala kiituseks värssidesse seatud laulud vastu võtaksid...

Georg Salemann, Heinrich Göseken, Martin Gilläus (LR 1656: [9–10])

Motos toodud sõnadega tõrjuvad esimese värsistatud lauluraamatu tõlkijad mõningate oma kolleegide arvamust, nagu ei oleks eesti keelt võimalik värssidesse panna. Kinnitades, et keegi jesuiit olla juba varem avaldanud värsistatud vaimulikke laule, usuvad tõlkijad ühtlasi, et eestlastel on loomulik kalduvus värsistamisele, mida tõendavat nende oma laulud, mis, tõi küll, ilmselt tõlkijate meelest eriti kunstipäraselt ei kõla. Siiski avaldavad nad lootust, et see loomulik kalduvus peaks ka vastvärsistatud luterlikud kirikulaulud maarahvale omaseks tegema. Nagu hilisemast teada, saidki kirikulaulud eestlastele lähedaseks, kuid seda regivärsilise rahvalaulu hinnaga. Kirikulauludega sissetoodud silbilis-rõhuline lõppriimiline luule tõrjus regivärsi välja. Laenatud vormi võttis omaks kogu XIX sajandil tekkinud eesti kunstluule.

XIX sajandil sündinud moodsat eesti rahvuskultuuri saab käsitleda kultuurinihke tulemusel tekkinud hübriidkultuurina, milles põimusid kokku sakslaste vahendatud (kirjalik) euroopalik kultuur ja vana (suuline) pärimuslik omakultuur. Sealjuures võeti uus sakslaste vahendatud kultuuritüüp esimese hooga üsna puhtalt üle ja omalt poolt lisati õige vähe. Põhjused olid teadagi sotsiaalpoliitilises ajaloos, selles, et eestlased kristianiseeriti vallutuse teel, mistõttu keskajal ei tekkinud eesti emakeelset vaimulikku eliiti, kes hiljem võinuks hakata tegelema kristluse uute suundade kõrval ka renessansi, humanismi, valgustuse jt ideede eesti keelde kodustamisega. See kõik jäi kuni XIX sajandini (peamiselt) saksa emakeelega pastorite teha. Isegi rahvuse ärkamiseks vajalikud rahvusromantilised ideed tuli eestlastele kohaldada sakslastel. Eestlaste rahvuslik ärkamine XIX sajandil oli siinse baltisaksa kultuuriruumi sündmus. Seega on igati ootuspärane, et selle sündmuse tulemus, sel viisil ärrganud (või, sakslaste poolt vaadatuna, äratatud) uusaegne rahvuskultuur osutus väga saksapäraseks.

Ainuke vaieldamatult genuiinne osa eesti kultuurist tundub olevat eesti keel. Paraku koosneb eesti keelgi kahest algest, millest üks on tagasi viidav pärimusliku suulise kultuuri tekstideni, aga teise, keele normitud ja kirjaliku kuju, löid needsamad saksa pastorid, kes kultuurinähtusi siia üle kandsid. Pidades moodsa eestikeelse kultuuri tekkeajaks XIX sajandi teist poolt, mil emakeelsed eestlased võtsid sakslaste loodud eesti kirjakeele üle ka selle aktiivsete loojatena ning hakkasid seda keelt kasutades ise oma kirjakultuuri edasi arendama, tasuks kogu protsessi tagamaadena uurida just varasemat aega, mil kumbki allkeel, üks *v e e l* ja teine *j u b a*, suhteliselt suveräänsetena ja teineteisest sõltumatult eestlaste teadvuses kõrvuti elasid. Niisiis tuleks fookusesse võtta XVIII sajand. Ning eeldades (keelerelativistidele toetudes ja Heideggeri kujundeid kasutades), et keel on rahvuse olemise koda ja keele olemus avaldub luules, peaks kogu moodsa eesti rahvuse ja kultuuri tekke-mehhanismide mõistmiseks kõrvutama just varasemaid luulekeeli. Tähendab, suulist pärimuslikku talupojakultuuri esindavat regivärsi keelt ning sakslaste toodud kirjalikku ja kristlikku kultuuri esindavat kirikulaulude keelt. Kumbki allkeel puudutas XVIII sajandil enam-vähem kõiki eesti keele kõnelejaid ja ühtaegu nii kajastas kui ka mõjutas kogu nende mõttemaailma.

Regilaulu olulisuses eesti omapõhise kultuuritüübi kajastajana pole ilmselt vaja kedagi veenma hakata. Kirikulaulude kunagine tähtsus ja tähendus võib tänapäeva ilmalikustunud vaatenurgast vaadates olla küsitavam. Siinses käsitluses lähtutakse veendumusest, et sakslaste vahendatud euroopaliku kultuuri omaksvõtmisel oli just kirikulaulul otsustav roll. Keerulisematest sakslaste tõlgitud tekstitüüpidest (perikoopidest ja Piiblist endast) said eestlased tõenäoliselt kuni XVIII sajandi lõpuni osa peamiselt passiivse kuulaja rollis, kui kirikuõpetaja teksti ette luges. Katekismuse ja palveraamatu tekste õpiti küll pähe ja õeldi vajadusel üles, ent pole teada, kas ja kui palju neid tekstide ise tegelikult korراتi. Seevastu kirikulaule laulsid eestlased luterliku koguduse liikmetena igal pühapäeval ja suuremate pühade aegu jumalateenistusel kindlasti aktiivselt kaasa. Päheõpitud ja ise kaasa lauldud teksti kaudu pidi uus keel ja mõtlemine kõige järjekindlamalt päralt jõudma. Nõnda said kirikulaulud omamoodi sillaks euroopaliku kirjakultuuri tegelikul jõudmisel talurahva teadvusse. Lauludel oli suur mõju eestlaste mentaliteedi kujunemisele (Paul 2002), samuti kogu eesti kirjakeele arengule ning XIX sajandil tekkiva eesti kunstluule vormikaanonitele.

1. Kahest allkeelest ja nende korpustest

Kummagi allkeele osas tekib niisuguse küsimuseasetuse korral probleeme. Regivärssi ja selle keelt on küll üsna põhjalikult uuritud, kuid siin tekitab küsitavusi materjali valik: kuidas tekitada sobiva suurusega tekstivalimik, mida oleks XVIII sajandi kirikulauluga kõige otstarbekam kõrvutada. Kirikulaulu korral on tekstikorpuste võimalik valik lauluraamatu väljaannetega põhijoontes ette antud, kuid kirikulaulu keel on seni praktiliselt täiesti uurimata.

1.a. Regivärsist ja selle keelest

Regivärsi osas saab kõigi keeletasandite kõrvutamisel toetuda varasematele uuringutele. Regivärsi luulevormi ja prosoodiaga siinses arutluses otseselt ei tegelda, taustsüsteemi tekitamiseks vajaminevad üldistused tuginevad 1969–1974 ilmunud regivärsilise rahvalaulu antoloogia ülevaatele (Laugaste 1974) ja Mari Sarve hilisematele täiendustele (Sarv 2008). Regivärsi sõnavara alalt on olemas Juhan Peegli (2004) nimisõna poeetiliste sünonüümide uuringud ja Kanni Labi verbi semantika alased käsitlused (Labi 2006) ning kitsama fookusega kirjutisi. Regivärsi morfoloogiat on põhjalikult analüüsinud Juhan Peegel (2006 [1954]). Süntaksi alalt on kõige kapitaalsem Helle Metslangi (1978) regilaulu värsiparallelismi vaatlus.

Omaette probleemiks jääb aga muidugi analüüsimiseks kättesaadava regivärsi vanus. Teatavasti on laulutekstid kogutud peamiselt XIX sajandi teisel poolel. XVII sajandi lõpust on säilinud ainult kahe teksti üleskirjutus, XVIII sajandist samuti üksikuid (Tedre 1974). Seega pärineb valdav osa üleskirjutusi ajast, mil kultuurinihe, mille tekkemehhanisme siinses käsitluses visandada üritatakse, oli juba toimunud. Rahvalaulude keel sisaldab siiski vanu jooni, mis on seletatav „vana rahvalaulu värsimõdu ja viisi rütmiga, samuti ka traditsioonilise poeetilise kujundi loomise ning kompositsioonivõtete süsteemiga, mis kord väljakujunenuna tegi vajalikuks ka vastava keelilise vormi säilimise või taaskasutamise vanade olemasolevate eeskujude järgi” (Peegel 2006 [1954]: 219). Paljud neist arhailistest keelenähtustest, mida XIX sajandil üles kirjutatud tekstidest leida võib, olid kõnekeelest tõenäoliselt kadunud juba XVII sajandil. Teisalt sisaldavad hilised üleskirjutused vormi konservatiivsele kaitsele vaatamata paratamatult mõisteid ja mõttekäike, mis XVII või XVIII sajandil oluksid mõeldamatud. Laulutüübiti võib uue teksti osakaal olla erinev. Näiteks nekrutilaulud kajastavad tervikuna XIX sajandi tegelikkust, sisaldades siiski hulgaliselt varasemast pärit vormeleid. Niisiis ei peegelda olemasolevad regivärsiliste rahvalaulude üleskirjutused kindlasti mitte üksüheselt XVII–XVIII sajandi talupoegade kõneldud keelt, kuid annavad *summa summarum* ometi parima võimaliku ettekujutuse tollasest pärimuslikust keeleteadvusest, milles nende lauljad elasid. Ehkki iga regilauludes leiduva keelilise seiga diakroonilisel hindamisel tasub olla ettevaatlik.

Käsil oleva uurimuse tarvis on regilaulust tekitatud tekstikorpus 1969–1974 ilmunud regivärsilise rahvalaulu antoloogia (ERLA) Eesti Kirjandusmuuseumis sisestatud versiooni põhjal. Materjali hõlmataavuseks on praegu töödeldavasse korpusesse haaratud ainult keskmurde alale jäävate kihelkonnade laulud. (Keskmurde valimisel lähtuti võimalikult heast võrreldavusest,

kuivõrd kirikulauludest on võrdlemiseks võetud põhjaeestikeelne versioon.) Korpuse analüüs on hetkel pooleli, katseversioonina on Ahti Lohk programselt töödelnud esialgu Ambla laulude osa.

1.b. Kirikulauludest ja nende keelest

Kirikulaulu keelt mõneti mõistetavail põhjusil korralikumalt uuritud ei ole. Nõukogude okupatsiooniajast, mil kirikulaulu uurimine oli ideoloogiliselt taunitav, on siiski olemas alustrajav ülevaade esimesest riimilisest lauluraamatust (Soosaar, Masing 1999 [1956]), kuid otseselt keelalisi küsimusi jõutakse selles puudutada vaid riivamisi. Viimase kahekümne aasta jooksul on eesti-keelsete kirikulaulude ajaloost puhanguti juttu olnud seoses uusima lauluraamatu (1991/1992) kümnenda ja kahekümenda aastapäevaga. Kirikulaulude keeleprobleematikat vaatleb aastapäevadega seoses ilmunud kirjutistes kõige lähemalt Siret Rutiku (2001), käsitledes laulude tõkelisust. Paraku kesken- dub ta uuemale tõkeloole ning koondab kogu varasema arengu XVI sajandist kuni aastani 1900 üheks, eestikeelse kirikulaulu tekkelugu hõlmavaks perioodiks (Rutiku 2001: 47).

Siinses käsitluses püstitatava küsimuse tarvis oleks aga vaja lähivaates analüüsida tõlgete keelelist arengut just alates esimesest värsistatud lauluraamatust 1656 kuni XVIII sajandi pietistliku lauluraamatuni. 1656. aasta lauluraamatule eelnenud perioodist on säilinud ainult proosatõlkeid, mis oma keelilise kohmakuse tõttu ei saanud koguduse hulgas arvatavasti eriti populaarsed olla. Kuigi leidub kaardseid viiteid selle kohta, et varemgi oli olemas ladusamaid tõlkeid, on esimesed analüüsivad värsstõlked leitavad siiski alles 1656. aasta lauluraamatust. Kirikulaulude keelt analüüsides tuleb arvestada tõlgete ajalise dünaamikaga, sest esimesest värsstõlkest kuni XVIII sajandi pietistliku tõlkeni teiseses laulude tõlkekeel oluliselt. 1656. aasta tõlge oli vormiliselt silmapaistvalt ladus. Martin Opitzi õpetuse jälgedes on siin kõik kirikulaulud tõlgitud laitmatult regulaarsesse jambilisse või trohheilisse värsimõõtu ja seatud võimalikult puhastesse riimidesse. Tõlkijad olid oma saavutuse üle väga uhked (Soosaar, Masing 1999 [1956]: 75–78). Eessõnas rõhutavad nad, et nende tõlge on paremgi kui saksa originaalid, milles esineb palju ebapuhtaid riime ning aetakse tihti värsijalgu segi, nii et jambide asemel võivad olla trohheused ja vastupidi. Selles osas ongi neil õigus, sest XVI sajandi varaprotestantlikud saksa laulud ei tundnud veel Opitzi rangeid reegleid, kuid eesti kirikulaulude värsstõlge suruti tervenisti XVII sajandi keskpaiga luuleideaalidele vastavasse jäigalt regulaarsesse värsimõõtu. Paraku saavutati üliladus vorm keelilise tehiskuse hinnaga. Sellele vaatamata olid laulud nüüd kergesti lauldavad ja jäid arvatavasti ka hästi pähe, sest kujundikeelelt olid need esimesed tõlked selged ja riimisõnadeks olid sageli sisulised võtmesõnad. Sajandi lõpul hakkas laulude tõlkekeel tasapisi teisenema. Keelereformijad Adrian Virginus ja Johann Hornung püüdsid tehiskusest lauludest välja tõrjuda. Laulud muutusidki keelelt loomulikumaks, kuid selle hinnaks oli nüüd omakorda kujundite ähmastumine ja riimide lamestumine. Meetriline ladusus siiski säilis. Sellisena olid ka Põhjasõja-järgse pietistide kokkupandud lauluraamatu tõlked kergesti päheõpitavad ning levisid mitmetes kordustrukides jõudsalt.

Käsil oleva kõrvutuse tarvis koostatava kirikulaulu ajaloolise konkordantsi loomiseks on seisuga mai 2015 sisestatud ühtekokku kuue lauluraamatu

tekstiversioonid (LR 1656, 1673, 1685, 1690, 1694, 1727). Esimese lauluraamatu tõlked ilmusid teatavasti enam-vähem muutumatul kujul veel 1673. ja 1693. aastal, mis tähendab, et vähemalt sajandi lõpuni olid need põhjaeestikeelsed versioonid mingil määral levinud. 1685. aasta lauluraamat sisaldab nendesamade tõlgete lõunaeeesti keelde kohendatud vasteid. Selle lauluraamatuga oli seotud ka Adrian Virginius, kes hiljem siiski tunnistas, et tõlked ei saanud kuigi head, ning kritiseeris koos Johann Hornungiga kõiki seniseid tõlkeid teravalt. 1690. aasta lõunaeeestikeelne lauluraamat sisaldabki Adrian Virginiuse toimetatud versioone ja uusi tõlkeid. 1694. aasta lauluraamat pakub keeleuuendajate põhjaeestikeelse variandi. Pärast Põhjasõda andsid pietistlikult meelestatud literaadid välja oma põhjalikult toimetatud ja uuendatud lauluvalimiku, mille esimene trükk ilmus 1721. Siinsesse laulukonkordantsi on valitud selle veidi hilisem, 1727. aastal ilmunud kordustrükk.

Nagu rahvalaulu keel, nii on ka kirikulaulude eesti keel üsna kaugel sellest keelest, mida XVII ja XVIII sajandil tegelikult kõneldi. 1656. aasta lauluraamatu ja selle kordustrükkide keel oli tõenäoliselt ka tõlkijatele endile paiguti arusaadav ainult saksa originaale tundes. Talurahvale olid need tõlked ilmselt tervikuna raskesti mõistetavad, kuid võisid oma ladusa rütmi ja põnevate riimidega avaldada seda sügavamat muljet. XVIII sajandi pietistliku lauluraamatu keel oli eesti koguduse liikmetele arvatavasti juba enam-vähem mõistetav ning kirikulaulu oletatava kõrge prestiiži tõttu tajuti seda arvatavasti kõrge ja üleva keelevariandina.

Võrdluseks rahvalauluga on seni lemmatiseeritud ja analüüsitud kaks põhjaeestikeelset lauluraamatut: LR 1656 ja 1727. Edaspidi on kavas lisada konkordantsi ka mõni kogu vennastekoguduse laule, mis said rahva seas eriti populaarseks alates 1740. aastatest. Värsitehniliselt näivad need olevat muude kirikulaulude tõlgetega sarnased, kuid kasutatud kujundikeelelt ja sõnavaralt eriilmelised.

2. Eri keeletasandite võrdluse võimalused

Keelesüsteemi erinevad tasandid pakuvad erinevaid võrdlemise võimalusi ning ka nende kõnekus kultuurinihke aspektist on mõneti erinev. Serva pidi on kõik tasandid muidugi seotud küsimustega luulevormist, mida kumbki allkeel esindab (regivärss *versus* silbilis-rõhuline stroofiline luule), ning asjaoluga, et mõlemal juhul on tegemist laulmiseks mõeldud tekstiga. Siinses arutluses püütakse sellest laiast ning kahtlemata olulisest teemaderingist siiski mööda vaadata ning jäetakse prosoodia tasand täiesti kõrvale. Ka kõiki muid keeletasandeid üritatakse käsitleda ainult kitsast lingvistilisest aspektist, luule- ja lauluvormi poolt ette antud piirangutele ainult äärmisel vajadusel riivamisi viidates.

2.a. Sõnavara

Kõige kergemini saab võrrelda eri allkeelte sõnavara. Muidugi on omaette küsimus, kuipalju sõnavaragi lingvistilises mõttes keele juurde kuulub, kuipalju kajastab pigem mõttemaailma ja teemasid, millega tegeldi. Aga selle piiri ajamine ei ole käesoleva kirjutise asi.

Lihtsaim viis kahe allkeele sõnavara kõrvutamiseks on koostada kummagi keele korpus ja teha selle põhjal sagedussõnastikud. Toorel kujul on sagedussõnastikud praeguseks olemas 1656. ja 1727. aasta lauluraamatutest. Rahvalaulu osas on, nagu eespool öeldud, praeguseks olemas sõneloendid kogu ERLA korpusest, pooleli on keskmurde valikkorpus ning katseliselt on lemmatiseeritud ja morfoloogiliselt analüüsitud Ambla rahvalaulud. Senised katsetused näitavad, et ükskõik mil viisil kõrvutavaid sagedussõnastikke koostada (kas sõnesageduse põhjal või lemmatiseeritud algvormisageduste alusel), tulemus on üsna ühesugune ja kõnekas, näidates ilmekalt, kui erinevatesse mõistemaailmadesse vaadeldavad tekstitüübid kuuluvad.

Näiteks sõnesageduste järgi on rahvalauludes (kogu antoloogia korpuse põhjal) 10 kõige sagedamat noomenivormi *kodu, neiu, küla, ema, isa, linna, karja, mehed, velle, veli*, kirikulauludes (LR 1656 versiooni järgi) *jummal, jumla, jssand, taiwa, hedda, jesu, sanna, jssa, südda, poick*. Lemmatiseeritud sagedusloendid annavad (analüüsitud osades) väga lähedase tulemuse. Rahvalauludes on (Ambla laulude põhjal) kõige sagedamad noomenid *mees, maa, pea, vend, kodu, naine, neiu, puu, päev, poiss*, kirikulauludes (LR 1727 põhjal) *jumal, Jeesus, arm, süda, patt, taevas, surm, meel, häda, suur*. Juba needki loendid näitavad üheselt liikumist rahvalaulude maisest ja argisest kodumiljööst, milles toimetavad omavahel suhestatud inimesed, kirikulaulude abstraktsesse taevasesse sfääri, mis on keskendunud Jumalale ja tema heakskiidu või hukkamõistu ärateenimisele.

Need põgusadki sagedama sõnavara kõrvutused sobivad hästi kokku sellega, mida Walter Ong väidab suulise ja kirjaliku kultuuri erinevuste kohta laiemalt, rõhutades suulise kultuuri seotust igapäevase elu ja konkreetsete situatsioonidega vastanduses kirjaliku kultuuri abstraktsetele konstruktsioonidele ja üldistustele (Ong 1982: 42–57).

2.b. Sõnaliigid

Keelele mõnevõrra lähemale viivad sõnaliiki arvestavad märksõnaloendid. Näiteks kui vaadata, kuipalju leidub kummaski algkeeles 30 kõige sagedama noomeni seas adjektiivide, siis selgub, et rahvalaulus on neid (üldkorpuse automaatselt töödeldud osa järgi) tervelt kümme (*hall, hell, kallis, kuri, lai, must, noor, pikk, suur, vana*), kirikulaulus (LR 1727 põhjal) ainult viis (*suur, püha, armas, kallis, õnnis*). Toodud loeteludes ei ole arvestatud adjektiivi esinemisvõimet substantiivi funktsioonis, mis on omaette probleem mõlemas allkeeles. Kuid igal juhul on sellest põgusast kõrvutusest ilmne, et rahvalaulu keel on üldiselt konkreetsem, tajupiltidel põhinev, kirjeldav ja varjundirohkem, kirikulaulu keel seevastu abstraktsem, argumenteeriv, väitev ja veenev. Adjektiivide rohkus rahvalaulus on kooskõlas Helle Metslangi sedastusega, et rahvalaulu järelvärssides lisataksegi sageli uusi adjektiivide (Metslang 1978: 170). Samuti sobib rahvalaulude adjektiivirohkus taas kokku ka Ongi vastandusega, mille kohaselt suuline kultuur on küllaselt kuhjav ja kasutab palju täiendeid, samal ajal kui kirjalik tekst kaldub olema säästlikult lineaarne (Ong 1982: 38–41).

Verbide ja isegi verbi pöördeliste ning käändeliste vormide omavaheline suhe on kirikulauludes (LR 1727 põhjal) ja rahvalauludes (Ambla katsekorpuse põhjal otsustades) väga sarnane. Arvestades Metslangi sedastatud seaduspära, et rahvalaulu järelvärssidest jääb tavaliselt välja just tegevust märkiv verb (Metslang 1978: 162) ning et lüürilistes lauludes on isegi peavärss sageli

nominaalne (Metslang 1978: 171), on see mõneti üllatav. Ilmselt on verbivormide tagasihoidlik osakaal kirikulauludes seletatav mingite muude põhjustega või ei ole katsekorpus olnud piisava suurusega. Igatahes vajab verbivormide ja ka kõigi siin mainimata sõnaliikide esinemus kummaski allkeeles veel lähemat uurimist.

2.c. Mõisted ja kujundid

Kvantitatiivne analüüs palju kaugemale minna ei lase, ent täpsem kvalitatiivne analüüs võimaldaks uurida ka sõnadega tähistatud mõistete sisu ning selle muutumist. Keele ja kirjanduse piiripealse nähuna tasuks kõrvutada kummaski allkeeles kasutatud kujundeid. Juhan Peegli rahvalaulu poeetiliste sünonüümide käsitluse näol on siin massiivne võrdlusalus genuiinsete kujundite osas olemas. Varaste kirikulaulude kujundikeel on paraku praktiliselt uurimata. Eriti põnev oleks kõrvutuses saksa originaalidega jälgida, kuid võrd kujundeid on eri aegadel tõlkes säilitatud, asendatud või lihtsustatud. Senine juhuvaatlus on jätnud mulje, et igatahes 1656. aasta lauluraamat on väga rikka kujundikeelega ning vähemalt üks kujund (*põrgukonn* kuradi sünonüümmina) on riimsõnana juurdegi tekitatud (Ross 2013). Uku Masing mainib ka Püha Vaimu sünonüümmina kasutatud *taevakana* (Soosaar, Masing 1999 [1956]: 86), kuid see ei esine mitte kirikulaulu tõlkes, vaid Johan Sebastian Markardi eestikeelses tervituslaulus lauluraamatu alguses ega ole, erinevalt *põrgukonnast*, ilmselt rahvasuhu jõudnud. Hiljem näib kujundlik teravus tõlgetes mõneti tuhmuvat. Veelgi hilisemate hernhuutlike laulude osas on Rudolf Põldmäe täheldanud tõlgetes originaali „elegantse barokse luule” kujundlikku ja keelelist lihtsustamist, millega laule on kohandatud „eesti talupoja lihtsa arusaamise jaoks” (Põldmäe 2011: 155–156).

2.d. Morfoloogia

Kõige keelespetsiifilisem tasand on morfoloogia. Otseses vormimoodustuses saavad võõrmõjulised nihked tähendada ainult seesuguste vormide taandumist, mille kasutamist eeskujukeeled ei soodusta. Eesti morfoloogias on niisugusteks vormideks ennekõike potentsiaali ehk võimalikkuse kõneviisi vormid, possessiivsufiksiga vormid ning mõningad väiksema kasutussagedusega käändevormid. Rahvalaulu vormikirevust on põhjalikult uurinud Juhan Peegel (2006 [1954]). Kirikulaulu vormistik on seni korralikult läbi analüüsimata, kuid esialgsel vaatlusel ei paku see midagi üllatavat. Possessiivsufikseid ega ka potentsiaali (mida kaasaegsetes proosatekstides rudimentaarselt veel esineb) seal täheldatud pole.

Üksikute vormide täpsem statistika võiks edaspidi võib-olla siiski mingeid üldistusi võimaldada. Ent selleski osas on huvitavamaid tulemusi oodata pigem kirikulaulu kõrvutusest sama aja proosakeelega. Võib oletada, et luulevorm sundis otsima mitmekesisemaid vormivõimalusi, näiteks lühemaid käändevorme kohmakate kaassõnaühendite asemel jne. Verbi käändeliste vormide vaatlusest selgubki muu hulgas, et kui *mast*-vormi hakati vaimulikes proosatekstides sihipäraselt kasutama alles 1686. aasta Wastse Testamendi lõpuosas (Ross 2009: 893), siis 1656. aasta lauluraamatus esineb seda juba koguni kuus korda. Neist neljal juhul on *mast*-vormi igati oskuslikult rakendanud Martin Gilläus, nt sealsamas viidatud artikliski tsiteeritud kirikulau-

lus *Olle terve tullemast*, aga ka lähedases funktsioonis *Ait-Jummal... Meidt hoidmast omma Warjo all* või *ellamast jo tüd'wat* jms. Kahel korral on vormi kasutanud Heinrich Göseken.

2.e. Süntaks

Eeldatavasti peaksid kõige drastilisemad puhtkeelelised erinevused rahva- ja kirikulaulu vahel ilmnema süntaksis. Regivärsi süntaks kajastab mõtte liikumist suulises kõnes ja traditsioonis, kirikulaulu süntaksis peaksid ilmnema kirjaliku lause keerukamad võimalused. Sealjuures on kummagi tekstitüübi süntaks muidugi lahutamatult seotud värsside organiseerimisega vastavalt kas parallelismirühmadeks või stroofideks. Eesti regilaulu süntaksit on põhjalikult uurinud Helle Metslang (1978 ja väitekirjal põhinevates artiklites). Vanema vaimuliku proosakeele morfosüntaktilisi arenguid on uurinud Külli Habicht (2001) ja tema õpilased (nt Penjam 2008). Kirikulaulu süntaks on aga paraku täiesti uurimata ala, nii et siinkohal saab välja pakkuda ainult väga esialgseid oletusi.

Regivärsi ehituses on pea- ja järelvärssidel erinev süntaktiline kaal. Tegevuse tähendus määratakse peavärsis, peavärsi tähendust modifitseerivad järelvärssid on süntaktiliselt vähem täielikud ja tihti elliptilised. Sünkretism, värsimahu piiratus ja kommunikatsioonitingimused ei luba regivärsis moodustada pikki ega keeruka struktuuriga värse. Nii on ka peavärs tegelikult väga lihtsa ehitusega. Selle moodustavad tavalisima pikkusega ja lihtsaima süntaktilise, semantilise ja infostruktuuriga eesti keele lihtlauseid. Järelvärssi pindstruktuur on peavärsi omaga kas identne või analoogiline. Analoogia saadakse ühelt poolt sõltuvushierarhia kõrgematasandiliste elementide (näiteks öeldise) elliptilise väljajätmisega, teisalt madalamatasandiliste elementide (näiteks täiendi) lisamisega. Kokkuvõttes on nii pea- kui järelvärsside struktuur lihtne ja võimalike variantide arv üsna piiratud. (Metslang 1978: 162–166.) Suulisest esinemissituatsioonist lähtuvalt ja arvestades parallelismirühmade pikkust, ei saa ka erinevate parallelismirühmade omavahelised süntaktilised seosed olla kuigi keerukad, sest kuulajatel ei oleks võimalik seesuguseid seoseid jälgida. Enamasti on järjestikuste parallelismirühmade peavärssid omavahel seotud rinnastavalt, ehkki esineb ka lihtsamat tüüpi alisusseoseid (*kui/siis*, *seal/kus* jms seoseid).

Võrdlemaks kirikulaulu süntaksit regilauluga tasub ilmselt kõigepealt välja selgitada värsside olulisemad morfosüntaktilised muustrid, mida aga kirikulaulude vormiküllust arvestades võib olla kümneid või sadugi. Järgmisel tasandil tuleks välja selgitada ühte stroofi kuuluvate värsside omavaheliste süntaktiliste suhete olulisemad muustrid.

Kirikulauludes moodustab stroof sageli terviku, milles mõte areneb dünaamiliselt esimesest värsist viimasele, kusjuures värssid võivad olla omavahel komplitseeritud süntaktilistes suhetes. Vajadus anda piiratud mahuga värsis edasi originaali tähendustervikut on sundinud tõlkijaid lahenduste otsimisel ilmutama leidlikkust. Kuivõrd varasemates tõlgetes ei suudetud keerukamate süntaktiliste seoste väljendamiseks veel adekvaatseid lausestusvõimalusi leida, võivad tõlkes fraasidevahelised seosed jääda ilma saksa originaali kõrvale võtmata raskesti hoomatavaks. Hilisemates tõlgetes pööratakse tõlke süntaktilisele mõistetavusele suuremat tähelepanu ja pigem loobutakse osa originaalfraaside edasiandmisest või teisendatakse mõtet või fraaside mahtu,

kui jäetakse tõlge süntaktiliselt häguseks. Ajapikku muutub värsi lausestus üha sujuvamaks ja pietistide tõlgetes on mõtte areng ka keerulisemates kohtades juba üsna selgesti jälgitav. Toodagu näiteks Michael Weisse (1488–1534) varaprotestantliku laulu „Den Vater dort oben” neljanda salmi tõlge 1656. aasta ja 1727. aasta lauluraamatust.

LR 1656

*Nimmitada mes on?
Ke sul maxap / kes on?
Keicke Heh ninck Heldusse
Tachtax meile Waistille;
Kes woip tulla ette?
(Sinno perrast on jo keick)
Maxma sinno Kette.*

LR 1727

*Üksige ep olle,
Kes siin tassuks sulle
Keik head, mis sa armsaste
Teinud meile waestele,
Kes jouab so ette
(Sest et keik so omma on)
Maksta sinno kätte.*

Vrd saksa originaaliga:¹

*Denn nichts ist zu melden /
dass dir möcht vergelten /
aller Gnad vnd Gütigkeit /
erzeiget vnser schwachheit.
Ey wie mag auff Erden /
weil alles dein eygen ist /
dir vergolten werden.*

Senistes vaatlustes on silma hakanud, et ühe olulise tegurina, mis eristab süntagmade seostamise viise regilaulus ja kirikulaulus ning kirikulaulu eriaegsetes tõlgetes, tuleb esile siire ehk anžambmaan. Regivärsis kattuvad süntagmade ehk sisuliselt kokkukuuluvate sõnarühmade piirid värsipiiridega ja siiret ei esine (Põldmäe 1978: 50). Kirikulaulude saksa originaalides esineb siiret mõningal määral juba varaprotestantlikul ajal, kuid XVII sajandil hakatakse seda veelgi rohkem kasutama. Eesti esimeses värsstõlkes (LR 1656) siiret praktiliselt pole. Tugevat siiret leidub ainult ühes Martin Gilläuse tõlkes. Paaris kohas esineb nõrka siiret, mis on pigem liigitatav ebasiidreks, mille olemasolu Jaak Põldmäe isegi regivärsis tuvastab (1978: 50). XVIII sajandi pietistlikud tõlkijad aga asusid siirde võimalusi mõtte äramahutamiseks väga hoogsalt kasutama, rakendades tugevat siiret ka lauludes, mille saksa originaalis siire täiesti puudub, nt juba viidatud laulu 3. salmis:

LR 1727

*Wotta wasto Loja!
Omma aino Poia
Läbbi tänno, anna nüiid
Andeks meie patto süiid,
Wotta kitust sulle,
Armas önnisteggia,
Te, mis pudub meile.*

¹ Saksa originaaltekst esitatakse siin Heinrich Stahli käsiraamatu järgi; jälgitavuseks paigutatakse eri värssid eri ridadele.

Eesti laulutõlgete siire on pigem puhttehniline nipp kui sisuliselt põhjendatud kunstikavatsuslik võte, aga tõenäoliselt harjutas ka seesugune siirde kasutus kirikulaulu lauljaid keerulisemate süntaktiliste liigendustega. Ingrid Rüütel on tähendanud siiret ka uuemas rahvalaulus, pidades seda kirjandusliku värsivormi mõjuks (Rüütel 2012 [1969]: 331). Tundub usutav, et siirde kasutamisele uuemas rahvalaulus on soodsa pinnase rajanud just kirikulaulude tõlked.

3. Kokkuvõtvaid oletusi

Visandatud keelelised kõrvutused omaette ei pruugi olla kuigi tähendusrikkad, isegi kui need lõpuni välja arendada, ent üheskoos peaksid need võimaldama senisest fundeeritumalt arutleda moodsa eestikeelse kultuuri tekkemehhanismide üle. Esialgseks tööhüpoteesiks on, et XIX sajandil sündinud moodne eesti kultuur oli oma tekkeviisist tingitult eriti rabe. Ajalooliselt kujunenud põhjustel pandi vana omakultuur (st paganlik, suuline, läänemeresoomeline komponent) ja uus juurdeõpitud euroopalik kultuur (st kristlik, kirjalik, saksa keele ja kultuuri kaudu saadud komponent) kokku üsna mehhaaniliselt. Või, õigemini, jäeti suures osas üldse kokku sulatamata: vana visati lihtsalt kõrvalle ja selle asemele kanti uued elemendid üksüheselt saksa keelest üle.

Niisugusel väitel saab olla alust ainult võrdluses teiste kultuuridega. Suurrahvastega võrreldes on olulisimaks erinevuseks asjaolu, et eestlastel puudus kesk- ja varauusajal omakeelne vaimne eliit. Eestikeelset kirjakuultuuri hakkas pärast reformatsiooni arendama saksa emakeelne eliit, mistõttu eestikeelne suuline traditsioon ei saanud sellega loomulikult viisil kokku sulada. Eriti selgelt tulebki see ilmsiks uue luuletüübi, stroofidesse jagatud silbilis-rõhulise ning lõppriimilise luule ülevõtul. Nagu Mart Mäger seda riimi osas kokkuvõtlikult on sõnastanud, võeti uus vorm üle korruga ja n-õ valmis kujul esimestes juhuluuletustes ja levis seejärel lauluraamatute kaudu (Mäger 1971: 129–130). Tundub, et eesti keeles toimus see hüpe järsemalt kui näiteks naaberrahvaste lätlaste ja soomlaste juures.

Soome keel on lähedase sugulaskeelena eesti keelele paljuski sarnase struktuuriga, nii et lingvistiliselt oleksid soome ja eesti arengud hõlpsasti kõrvutatavad. Ka soome rahvalaul on eesti vanale regivärsile mitmes mõttes lähedane. Samas on kristliku kultuuri kandumine soome keelde toimunud oluliselt teistmoodi kui eesti keelde. Peamiselt seetõttu, et vahendajateks olid enamasti soome emakeelega vaimulikud. Tänu sellele oli soomekeelse vaimuliku luule areng mitmeplaaneline ja rikas ning XVI–XVII sajandil katsetati tõlkimisel erinevaid lahendusi: kalevalavärssi, alliteratsiooni, jambilisi ja trohheilisi riimitud värsse ning nende erinevaid kombinatsioone (Kallio 2014). Keele struktuurile võõra jambi „kodundamiselt” rakendati soome kirikulauludes oma keelest lähtuvaid võtteid (Leino 1985: 1126). Läti vaimuliku luule traditsioon peaks oma ajalooliselt kujunemismehhanismilt olema eesti omale lähemal, sest uue kultuuri vahendajateks olid sealgi peamiselt saksa emakeelega pastorid, mõne üksiku erandiga. Samas on läti keel indoeuroopa keelena struktuurilt saksa keelele lähemal, mis peaks ülekande tegema keeleliselt kergemaks. Võib-olla veelgi olulisem on see, et läti rahvalaul, daina, on vormiliselt stroofiline nelikvärss (Bula 2012). Ehkki sealgi lõppriimi sihikäeselt ei rakendata, võib dainades esineda kokkulangevaid värsilõppe. Igatahes on dai-

nad stroofilise ehitusega lõppriimilistele kirikulauludele palju lähedasemad kui eesti regivärss (või soome kalevalavärss). See võis soodustada loomulikumat üleminekut. Nii on vähemasti katoliikliku tõlkija Georg Elgeri lauludes (1621), kus esimest korda kasutati läti keeles meetrumit ja lõppriimi, täheldatud ühtlasi rahvalaulude poeetiliste võtete kasutamist (Vanags 2008: 178). Loomulikumat üleminekut aitas tõenäoliselt tagada seegi, et Lätis ei paista olevat olnud sellist Opitzi-vaimustuse äkkpuhangut nagu Eestis. Esimene silbilis-rõhulise värsisüsteemiga lauluraamat ilmus seal alles 1685.

Eesti vaimuliku luule teke näib olevat olnud kaheti keeruline: selle loojad olid võõra emakeelega, kusjuures sihtkeel oli neile ehituselt täiesti võõras ja ka varasem sihtkeelne luule oli uuest ülekantavast luulevormist täiesti erinev. Ülekanne toimus pealegi eriti järsult. Esimese lauluraamatu tõlkijad väidavad oma eessõnas küll, et „mitte palju aastaid tagasi” on keegi Tartu jesuiit välja andnud silmapaistvalt hästi värsistatud lõunaeestikeelsed laulud, aga lähemaid andmeid selle värsistuse kohta pole. Vaatamata katsetele ka eesti kunstilises luuletõlkes pikemat eelarengut tuvastada (Neithal 2005), näib luterlik kirikulaul ise olevat liikunud siiski ühe hüppega kohmakast proosatõlkest (LR 1637) otse Opitzi reeglite järgi lihvitud meetrilises mõttes üliladusasse silbilis-rõhulisse lõppriimilisse tõlkesse, mis eesti keele sisemistest reeglitest ja kogu varasemast luuletraditsioonist kuigivõrd ei hooli (LR 1656). Kiiret ja järsku üleminekut soodustasid arvatavasti Opitzi jüngri Paul Flemingi Tallinna-seosed ning temast ajendatud üldine luulebuum. Mõistmaks, mida 1656. aasta lauluraamat eesti luulevormiga tegi, oleks huvitav ühesugustelt alustelt kõrvutada eesti, läti ja soome hilisemaid kirikulaulu värsistusi ja XIX sajandi kunstluulet tervikuna.

Samas ei pruukinud üleminek regivärsilt silbilis-rõhulisse vaimulikku luulesse olla ka eesti keeles siiski nii mustvalgelt ühene, nagu lauluraamatute järgi näib. Tegelikult on meiegi traditsioonis täheldatud ülemineku vorme, mida pole aga seni piisavalt uuritud. Näiteks on Kristi Salve juhtinud tähelepanu vaimulikele värsikestele, mille esimesed teadaolevad näited avaldati 1817. aastal ajakirjas Beiträge (Salve 1996; Salve, Oras 2014). Vaja oleks kindlasti lähemalt uurida ka regivärsilisi Maarja-laule, mida siingi viidatud antoloogias leidub märkimisväärsel hulgal. Võib-olla selguks siis, et eesti keeles ja kultuuriski on oma ja laenatud osa märksa sidusamalt seotud, kui pealtnäha paistab.

Teema uurimist finantseerib Eesti Teadusagentuur personaalse toetusega PUT550 „Kultuurinihe eesti keeles 17./18. sajandil”.

Allikad

ERLA = Eesti rahvalaulud. Antoloogia. I–IV. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1969–1974. (Kirjandusmuuseumis sisestatud versioon.)

LR 1637 = Hand- und Haussbuches Für die Pfarherren und Haussväter Esthnischen Fürstenthumbs / Ander Theil / Darinnen das Gesangbuch / Zusamt den Collecten und Praefationen. In Teutscher und Esthnischer Sprache angefertiget / und auff eygenen Kosten zum Druck ubergeben / Von M. Henrico Stahlen /

- Pastoren an S. Catharinen Kirchen / Probste in Wirrland und Jerwen / und des Königl: Consistorij Assessoren. Revall / Druckts Christoff Reusner der äter / Gymnasij Typogr. (DIGAR-i versioon.)
- LR 1656 = Neu Ehstnisches Gesangbuch / Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasst sind. Zum Aufnehmen der Gemeine Gottes in Ehstland wolmeinentlich verfertigt und zum Druck übergeben Von Etlichen Pfarrherren im selbigen Lande. Reval / Gedruckt bey Adolph Simon / Gymn. Buchd. (DIGAR-i versioon.)
- LT 1673 = Neu Eestnisches Gesangbuch / Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasst sind. Zum Aufnehmen der Gemeine Gottes in Eestland wolmeinentlich verfertigt und zum Druk übergeben Von Etlichen Pfarrherren im selbigen Lande. Mit Königl. Majest. zu Schweden gnädigster Freyheit. Reval / Gedrukkt und Verlegt durch Adolph Simon. (DIGAR-i versioon.)
- LR 1685 = Wastne Tarto Mah Keele Laulo Rahmat / Kumman egga suhre / kah töiste Puha- n. muh Saisusse Laulo / sahwa löitus / kumma ennemuste sest önsast Luterussest / n. muist põhist Mehist omma tettu n. ülleskirjotetu / nühd monnest Tartomah Kerk Issandist Sönnä ütte sündmisse kombel kokkusäetu n. üttewihdu. Jummala Auwusz n. temma Koggodusse Tullusz. Rijan / Prentitu Johann Georg Wilkesse / Kunninglikko Rahmato Prentja man. (DIGAR-i versioon.)
- LR 1690 = DIGAR-i tiitelleheta versioon.
- LR 1694 = Ma Kele Laulo Ramat / Kummas Önsa Lutri / ja mu pühha Meeste Sure-Pühha- ja muid Ihho ning Hinge Häddas tarwiks tullejad Laulo leietakse. Riga / Gedruckt bey Johann Georg Wilcken / Königl. Buchdrucker. (DIGAR-i versioon.)
- LR 1727 = Eesti-Ma-Rahwa Laulo-Ramat, Mis sees Önsa Lutterusse ja muud teised wannad ning ued kaunid Laulud on üllespandud / Mis Üks öige Risti-Innimenne Keige Pühha- ja mu Päwade sees Jummala Kitusseks / ja omma Süddame Öppetusseks / Mainitusseks / Parrandamisseks ning Rõmuks woib tähhele panna, luggeda ning laulda. Trükkitud 1727. Aastal. [Tallinn.]

Kirjandus

- B u l a, Dace 2012. Priekšvārds. Foreword. Vorwort. Предисловие. – Krišjānis Barons. Latvju dainas. Latvian Folksongs. Interlinear translation. Lettische Volkslieder, Interlinearübersetzung. Латышские народные песни. Подстрочники. Latvijas Universitātes Literatūras, folkloras un mākslas institūts.
- H a b i c h t, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- K a l l i o, Kati 2014. Kalevalameter in the 16th and 17th Century Literate Poems. – Regilaulukonverents. Regilaulu teisenemised ja piirid. The Transformations and Borders of *regilaul*. 26.–27. novembril 2014 Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis. Ettekannete teesid. Koost ja toim Janika Oras, Taive Särg. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 19–20.

- L a b i, Kanni 2006. Eesti regilaulude verbisemantika. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- L a u g a s t e, Eduard 1974. Regivärsilise rahvalaulu stiilist. – Eesti rahvalaulud. Antoloogia. IV. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, lk 20–44.
- L e i n o, Pentti 1985. „Eesti värsiõpetuse” võimalused. – Looming, nr 8, lk 1118–1132.
- M e t s l a n g, Helle 1978. Süntaktilisi aspekte eesti regilaulu värsiparallelismis. Tallinn. (Samal aastal kaitstud venekeelse kandidaadiväitekirja aluseks olnud eestikeelne käsikiri.)
- M ä g e r, Mart 1971. Riimi üldküsimusi. – Looming, nr 1, lk 123–132.
- N e i t h a l, Reet 2005. Reiner Brockmannist ja eesti (tõlke)luule vanusest. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 92–98.
- O n g, Walter J. 1982. Orality and Literacy. The Technologizing of the Word. London–New York: Methuen.
- P a u l, Toomas 2002. Kirikulaulust, mentaliteedist ja matusekommetest. – Emakeele Seltsi aastaraamat, nr 47 (2001). Tallinn: Emakeele Selts, lk 46–62.
- P e e g e l, Juhan 2004. Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärsides. Teine, läbivaadatud ja ühtlustatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- P e e g e l, Juhan 2006 [1954]. Eesti vanade rahvalaulude keel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- P e n j a m, Pille 2008. Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- P ö l d m ä e, Jaak 1978. Eesti värsiõpetus. Tallinn: Eesti Raamat.
- P ö l d m ä e, Rudolf 2011. Vennastekoguduse kirjandus. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa.
- R o s s, Kristiina 2009. Kirjaliku eesti lause poole. Tähelepanekuid paari käändelise verbivormi ja neid sisaldavate tarindite kirjakeelde sügenemisest. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 889–907.
- R o s s, Kristiina 2013. Riimi sunnil sündinud elukas. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 522–528.
- R u t i k u, Siret 2001. Kiriku Laulu- ja Palveraamat saksa filoloogi pilgu läbi. – Kelle laule me laulame? Hümnoloogiline kogumik Kiriku Laulu- ja Palveraa-
matu 10. aastapäeva tähistamiseks. Tallinn: EELK Konsistorium, lk 46–56.
- R ü ü t e l, Ingrid 2012 [1969]. Eesti uuema rahvalaulu kujunemine. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- S a l e m a n n, Georg, G ö s e k e n, Heinrich, Gill ä u s, Martin 1656. An- und Vorrede an den günstigen Leser. – Neu Ehstnisches Gesangbuch / Worinnen die Kirchen Gesänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasst sind. Zum Aufnehmen der Gemeine Gottes in Ehstland wolmeinentlich verfertigt und zum Druck übergeben Von Etlichen Pfarrherren im selbigen Lande. Reval: Gedruckt bey Adolph Simon / Gymn. Buchd.
- S a l v e, Kristi 1996. Estnische geistliche Verse. – Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Jyväskylä 10.–15.8.1995. Pars VI. Ethnologia & Folkloristica. Redigerunt Heikki Leskinen, Risto Raittila, Tõnu Seilenthal. Jyväskylä: Moderatores, lk 379–383.
- S a l v e, Kristi, O r a s, Janika 2014. Veel üks katse mõista värsikesi. – Regilaulu-konverents. Regilaulu teisenemised ja piirid. The Transformations and Borders

- of *regilaul*. 26.–27. novembril 2014 Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis. Ettekanete teesid. Koost ja toim J. Oras, Taive Särg. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv, lk 9–10.
- Sarv, Mari 2008. Värsimõõt ja hõimutunded: kvantiteedireeglid eesti regilaulus. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 409–420.
- Soosaar, Albert, Masing, Uku 1999 [1956]. Kolme sajandi eest värsistatud lauluraamatust. – U. Masing, Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa, lk 59–90.
- Tedre, Ülo 1974. Eesti rahvalaulude kogumine ja publitseerimine. – Eesti rahvalaulud. Antoloogia. IV. Toim Ü. Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, lk 77–89.
- Vanags, Pēteris 2008. Latvian texts in the 16th and 17th centuries: Beginnings and development. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literay Languages. Toim K. Ross, P. Vanags. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien: Peter Lang, lk 173–197.

From runo verse to hymns: How and why compare old sublanguages

Keywords: translations of Lutheran hymns, oral vs. written culture

The article discusses the chances of elucidating the underlying mechanisms of the emergence of modern Estonian culture, based on a linguistic comparison of the runo verse and the old translations of Lutheran hymns, and presents a few preliminary results of this approach. Modern Estonian-language culture emerged in the 19th century as a hybrid combining the old genuine traditional oral culture and the newer European written culture mediated by Germans. In the mind of a 18th-century Estonian peasant those two cultures still led a relatively independent existence. The old genuine culture was, among other things, represented by the runo songs (*regilaul*) conveyed by active oral tradition. The most familiar texts of the new, mediated culture were those of the Lutheran hymns sung jointly at church every Sunday. This was a period when practically every speaker of Estonian had some experience of both runo and church songs, while the sublanguages of either type of songs were reflecting as well as affecting their way of thinking. To enable a comparison of those two sublanguages two respective text corpora are being compiled. The article brings a few lexical, morphological and syntactic examples of the differences between the runos and the church songs of the time. The revealed contrast between the two sublanguages is enormous. Preliminary results suggest that in Estonia the transition from an oral language and culture to a written one was abrupt and spasmodic. As a preliminary working hypothesis, we suggest that as far as Estonians had had no vernacular elite since the Middle Ages and most of the new ideas were mediated to them by intellectuals whose mother tongue was German, the birth of modern Estonian culture must have been particularly rash and raw as compared not only with European big nations, but also with their neighbouring peoples like Finns or Latvians.

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Senior Researcher, Institute of the Estonian Language, kristiina.ross@eki.ee

KAS KODU ON VÕI KODU TEHAKSE?

Kodustamise problemaatika Johannes Semperi ja Tõnu Õnnepalu loomingus

MADLI KÜTT, KATRE TALVISTE

Loomingut, nagu kodugi, võib mõista nii dünaamiliselt kui ka staatiliselt, protsessina või selle protsessi saadusena. Siin on mõistetud eelkõige protsessina. Vaatluse alla tuleb, kuidas kaks tõlkijat ja kirjanikku – Johannes Semper ja Tõnu Õnnepalu – oma loometöös kodu ja kodususega suhestuvad. Fookuses on nende loomingu tõkeline osa, sest selles avalduvad kõige selgemini võõra ja oma (vaimse ja keelelise) ruumi erinevused, kontaktid ja nendevaheliste piiride nihkumised. Samuti peitub just nende autorite tõkeloomingus põhjus nende kõrvutamiseks: Semper on teadaolevalt esimene, kes on Marcel Prousti romaanist „Kaotatud aja otsingul” osakese eesti keelde tõlkinud (vt Semper 1923), Õnnepalu seni viimane (vt Proust 2004).¹ Õnnepalu tõlge on küll märksa mahukam – „Kaotatud aja otsingu” viimane osa „Taasleitud aeg”, seni ainus eesti keeles ilmunud terviklik osa sellest romaanist –, kuid kuna Proust on autor, kes on tõlkijaid kõikjal pisut pelutanud, väärrib igal juhul tähelepanu igaüks, kes tema maailma mingilgi määral kodustada võtab. Semperi algatus – esse Prousti loomingust koos mõningate tõlkenäidetega – on lisaks huvitav ja kaalukas nii oma varasuse pärast kui ka vaistu poolest valida Prousti suurromaanist killukesi. „Endastmõistetavus, millega peaaegu kõik uurijad-puurijad tarvitavad väljendust „Prousti kuulus madeleine”, paneb imetlema Johannes Semperit, kes selle „märksõna” taga peituvat teksti juba 1923. aastal eesti lugejatele kättesaadavaks teha taipas,” märkis hiljem, kui Prousti koogike oli juba ilmakuulsaks saanud, Leili-Maria Kask (1971: 510).

Semperi huvi Prousti vastu tärkas õieti juba mõni aasta enne tema põhjalikuma käsitlemise ilmumist. Juba 1920. aastal avaldas ta väikese teadaande Goncourt'i auhinna omistamisest kirjanikule nimega Marcel Proust (Asm 1920: 44). Kolm aastat hiljem, Prousti surma puhul, avaldas ta oma Prousti-esse esimese versiooni (Semper 1923), milles ta püüab selgitada Prousti tähendust kaasaegse Euroopa kirjanduse raames. Kogumikus „Prantsuse vaim” ilmus esseest järgmine variant (Semper 1934), mis annab märku juba tõsisemast uurimisest, ja hiljem „Mötterännakute” I osas kolmas (Semper 1969). Tõlkenäited on kõigis versioonides ühed ja samad: lisaks *madeleine*'i söömise episoodile veel kaks väiksemat lõiku „Kaotatud aja otsingul” teistest osadest („Soodom ja Gomorra” ja „Guermantes'ide poolel”). Lisaks sellele, et koogikest käsitlev katkend on romaani hilisema retseptiooni valgel kõige tähendusrikkam ning Semperi valitutest kõige mahukam, toovad selle poeetika ja Semperi tõlgendus kõige paremini ilmsiks Semperi suhte koduga, mis avaldub ka Prousti ja üldse igasuguse kirjanduse kodustamises.

¹ Veel on „Kaotatud aja otsingul” fragmente eestindanud Leili-Maria Kask (Swanni armastus. Tallinn: Eesti Raamat, 1973), Tiina Indrikson (Soodom ja Gomorra. Tallinn: Perioodika, 1995) ning Tiina ja Vladimir Indrikson (Kadunud aega otsimas. Katke romaani esimesest osast „Swanni poolel”. – Vikerkaar 2003, nr 7–8, lk 22–32).

Selle suhte põhimõtteliseks avamiseks leiab võtme Semperi enda veidi hilisemast loominguist, Teise maailmasõja aegses luuletuses „Käskjalg” kõneleva subjekti taskust:

*Käele nagu koduaknalt
lepatriinu laskus.
Kodu, kodu... Mis sest jäänud?
Ainult võti taskus,*

*ainult kalli kiri lehel,
välja rebit vihust,
ainult väriheinakene
lapse pehmest pihust.*

*Aga nagu liivaterast
kasvab kõrge mägi,
nõnda igatsuste ivast
võrsub võluvägi,*

*vägi, millest, väike käskjalg,
kodumaale teata,
öeldes: miski selle hoogu
võiduteel ei peata.*

*Näe, ju kasteheingi laulab
vikatist ja luhast,
juba võtme ette tõuseb
tuhat hoonet tuhast.
(Semper 1943: 40–41)*

Võtme leidmine selles luuletuses on mõnes mõttes väga proustilik moment: üksik ja juhuslik detail või vahejuhtum käivitab võimsa heiaastuse, mis viib subjekti, kes seda kogeb, mingis mõttes tagasi koju. Kuid lähemal vaatlusel ilmnevad ka olulised erinevused. Esiteks tõusevad Semperil võtme ette tuleviku hooned (esialgu mõistagi hüperboolse kujutluspildina, aga *in spe* ka tege- like ehitistena) ning kaotatud kodu asendub uue ja loodetavalt sama koduse ruumiga. Prousti heiaastused taasloovad minevikku, kaotatud ja taasleidmist ootavat kodust aega. Teiseks on Semperil mineviku ja tuleviku, kaotatud ja taasleitud kodu siduvaks detailiks üks ja sama konkreetne aine, ruumiline ese, mis on subjektiga minevikust olevikku kaasa rännanud ja rändab ka tulevikku. Proustil püsivad ruumid ja esemed igäüks omas ajas, mille vahel tekitab ühendusteid subjekti kehtestatud metafoorne suhe, sest loomuldasa valitseb aegade vahel katkestus. Semperi jaoks on loomulik aegruumi pidevus, katkestus on väline ja vägivaldne. Kuulumistunne ja kodunemine ei ole tema maailmas keerulised või saavutamatud, aga vahel tuleb selleks oodata aja edemist ning ühtlasi ka ise sihipäraselt pingutada.

Õnnepalu maailm on hoopis teistsugune. Semper on selgelt tegudeinimene, Õnnepalu maailm toimib inimese ümber pigem iseenesest, ilma et oleks vaja või isegi saaks väga sellesse sekkuda. Selline maailmal ise olla laskev, leebe ja

loodusesõbralik mõtteviis, millega Önnepalu looming omal kombel seostub, on paljudes, eriti idamaistes kultuurides väga levinud ja tunnustatud. Ometi on Önnepalu tekstides üheks läbivaks motiiviks tuntav rahulolematuse ja püsitus, mis seab on-nagu-on-olemise pidevalt kahtluse alla.

Önnepalu kodunemise soovi ja sellest hoidumise vaheline dilemma tundub avalduvat talle omases isikukäsitluses, mis tuleb esile ka tema kahetises rollis autori ja tõlkijana. Üks kesksemaid teemasid Önnepalu teostes on minasusetaju,² millest annab tunnistust juba seegi, et enamik tema tekste on minavormis. Kuid ka neist, mis on jutustatud kolmandas isikus, kellegi teise vaatepunktist (nt „Mandalas” kasside omast), kumab läbi pidev mure mina pärast, mis seostub tihedalt ka kuuluvuse küsimusega. Juba „Piiririik” seab mina olemasolu kuulumisega mingisse ruumi või pigem vastupidi – tühistab mina eksistentsi tema ruumilise reaalsuse hajutamiseks. Önnepalu juhib siin tähelepanu piiri ruumilisele iseärasusele – kuigi piiri ülesanne on eraldada ühte ruumi teisest, ei ole tal endal ruumilist mõõdet: „Piiririiki ei saa olemas olla. On midagi siinpool piiri ja midagi sealpool piiri, aga piiri ju pole” (Tode 1993: 181). Subjekt, kes satub seisma piiri peale, nii nagu juhtub minajutus-tajaga, muutub koos piiriga nähtamatuks ja olematuks, kaob piiri sisse ära.³

Hilisemad teosed näitavad järjest, kuidas kuhugi kuulumine pole Önnepalu jutustaja(te)le sugugi lihtne ja endastmõistetav. Ajaga muutub see küll rütmilt rahulikumaks, „Raadios” kõlav ükskõiksus ja pahameel iseenda ja maailma vastu vaibub „Harjutustes” ja „Paradiisis” igatsuseks, ehk lootusekski, kuid siiski mitte kohalejõudmiseks: „Pärast Paradiisist ära tulekut, kui see polnud enam mitte mängult, vaid päriselt, ei leidnud ma kusagil asu” (Önnepalu 2009: 147). Mina rahulolematuse ja ebakindluse muudavad tema keskmee seega miinusemärgiliseks, puudujäägiks, mustaks auguks, mille ümber tiirlevad mõtted ja igatsused. Üks unenäopilt „Harjutustest” kirjeldab seda kõnekalt:

Vastu hommikut nägin unes, et kirjutan lasteraamatu, joonistasin selle jaoks just pilti, mis kujutas järgmist olukorda. Oli kaks maja, lähestikku, aga üks valges, lagedal, teine metsa ääres pimedas. Neist voolas mööda kiire karestikuline jõgi. Kummagi maja elanikud tahtsid elada teises majas, kui nad elasid, aga samal ajal ei tahtnud ka oma maja maha jätta. Ühe maja elanik (see maja oli tegelikult täpselt mu vana maja, ainult teine oli väljamõeldis, seal pole säärast teist, samuti mitte jõge jms.) kartis musta auku metsas, kuhu kadus tee maja taga. Sodisin seda pliiatsiga mustaks, see tuli päris hästi välja, siis hakkasin jõge joonistama; läksin aina allavoolu ja allavoolu, oli selge, et jutujärg kaob käest, et ma eemaldun reaalsusest, aga see oli nii kerge ja võimas (Nigov 2002: 162).

² Vt A. P i l v, Minakirjutusest. Tõnu Önnepalu, Mihkel Raua ja Madis Kõivu näitel. – Methis 2010, nr 5–6, lk 122–130; A. P i l v, Tekst kohandamiste vahel. Anton Nigovi „Harjutuste” juhtum. – Kohanevad tekstid. Koost ja toim V. Sarapik, M. Kalda. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2005, lk 135–154.

³ Piiride hägustumise ja identiteedi seostest „Piiririigis” vt D. M. S k e r r e t t, Narratiiv, ülestunnistus, identiteet: Emil Tode „Piiririik”. – Keel ja Kirjandus 2006, nr 9, lk 728–735.

Sellest lõigust on näha, kuidas maja, mis võiks kodu olla, on küll olemas, aga sellega ei suudeta päriselt rahule jääda ja seda omaks pidada, sest tahtakse olla ka seal teises majas. Hiljem, „Mandalas” selgub, et tegelikult on ka teine, metsamaja siiski olemas. Kõik Önnepalu loomingu majad ongi enamasti ka päriselt olemas,⁴ neid saab kaardilt üles leida ja sinna külla minna, nendes majades olla. Samas ei tundu ükski neist olevat kodumaja. Nii peab „Mandala” kirjanik-aednik-metsavaht, kes lõpuks ringiga Hiiumaale tagasi jõuab (ehkki oli „Paradiisis” sealt „päriselt” lahkunud), püüdma leppida kuuluvustunde saavutamise võimatusega ja õppima kuidagigi kohanema „asu mitte leidmise” olekuga. Korduvalt, nii Kollases majas kui ka Kärbse majas, tekib kirjanikul tunne, et seekord ta jõuab sinna, „kuhu ta mõtleb ometi jääda” (Önnepalu 2012: 102), ent lõpuni see äratundmine teda siiski ei veena ega jää ka püsima: „Siiski, mõnel niisugusel augustiõhtul ... tundis kirjanik ometi, et ta on kohal, on kodus. See paigaloleku õnn jäi tema kehasse mõnikord mitmeks tunniks, mõnikord isegi päevadeks ja ükskord vältas lausa hilise kevadeni välja” (Önnepalu 2012: 202–203).

Önnepalu jutustaja on selgelt passiivse, võib isegi ütelda vegetatiivse loomuga: „Ah! Angelo, miks ma ometi toppisin oma nina inimeste maailma, ma oleksin pidanud jääma sinna, kus oli minu koht, taimeriiki, tőenäosusesse, Ida-Euroopasse, lapsepõlve ühes umbses korteris, mille aknal vohasid vanaema rohtliiliad” (Tode 1993: 131). Pigem on ta vaatlev kogejasubjekt kui uuriv tegijasubjekt, seda ka tunnetuslikus ja keelelises tegevuses. Semperi jaoks aga on neis tegevustes (ehk tõlkijatöö tuumas) oluline aktiivsus ja visadus, mida tõukab tagant arusaamisvajadus. Semper tahab maailma mõista ning kui ta kohtub millegagi, mis iseenesest mõistetav ei ole, mõtleb ta välja, mida tal endal tuleks teha, et mõistmiseni jõuda. Önnepalu hoiak on pigem vastupidine, tema jaoks on oluline arusaamise, eriti keelest ja kõnest arusaamise võimatus. „Paradiisiki” naudib jutustaja pimeduse saabumise hetke selles vaimus: „Sest ma tahtsin näha seda hetke hämaruse ja pimeduse vahel, kui kõik hakkab hingama ja puude oksad ja kadakapõõsad ja mereäärne rohi lõövad justkui värisema kartusest ja viipavad su poole ja tahavad sulle rääkida midagi, aga kunagi ei saa teada, mida, sest enne läheb pimedaks” (Önnepalu 2009: 192). Piir avaneb, tunnetus tekib, loodus elustub ning püüab inimesega kontakti saada, aga inimene ei saa kunagi teada, mida puud ja põõsad ja rohi räägivad, mis on nende sõnum, sest tegelikku ühendust mina ja maailma vahel ei toimu. Önnepalu maailmas on seega olulisel kohal puudumise, kättesaamatuse, kaotamise tunne, sealhulgas suhetes koduga.

Prousti maailm osutub nii ka sisulises mõttes omamoodi ühenduslüliks Semperi ja Önnepalu maailma vahel. Prousti jaoks on olulised mõlemad protsessid, nii kaotamine kui ka otsimine (ja selle tulemusena taasleidmine), puudumine kui ka taastamine. Prousti maailma kõige olulisem võti on eriline subjekti ja objektide vaheline suhe, mis võimaldab asjade näilikkusest ja pealispinnast läbi tungida ning tabada nende sügavust ja reaalsust (Simon 2011 [2000]). Proust nimetab seda suhet metafooriliseks (Proust 1989: 468), kuna side, mis subjektile objektidega tekib, ei põhine objektide omadustel, vaid nende kogemisel tajutud sarnasustel. Sellise suhte tekkimiseks on vajalik välise,

⁴ „Paradiisi” ruumikirjelduste kohta vt M. V e l s k e r, Üksainus Paradiis. – Vikerkaar 2010, nr 4–5, lk 172–176; B. M e l t s, Paradiis – Tõnu Önnepalu kirjanduslik maailm. – Keel ja Kirjandus 2014, nr 7, lk 509–524.

loogilise ja ajalise pidevuse kadumine – selleks et aega (või mida tahes) taas leida, tuleb see esmalt ära kaotada. Kaotamine puudutab ka subjekti, mis tähendab, et asju päriselt üles leida saab ainult kogemata – näiteks komistades ebatasastel tänavakividel või kuuldes lusika juhuslikku kõlksatust vastu taldrikut. Otsinguprotsessi käivitumiseks peavad aga olema sobivad tingimused. Otsimise üks olulisemaid hetki on uudishimu, ja see käivitub Proustil ainult siis, kui ta ei saa kohe aru, mis toimub. Kui on saladus. Tegelik elu, tõelised tähendused, mis Prousti huvitavad, on varjatud looriga, millest alles tuleb läbi tungida. Selle loori loob igapäevaelu harjumuslikkus ja näilisus, mida Proust käsitleb ühest küljest kui tegelikkuse mõistmise takistust, mis aga on teisest küljest vajalik foon üllatuslike ilmutushetkede tekkimiseks (vt Fülöp 2014: 358). Sellele järgneb pisiasjadeni täpne otsimine ja uurimine, mille tulemuseks reaalne aeg ja mina uuesti üles leitakse. Niisugune korra ja kaose, harjumuse ja üllatuse vaheldumine on kogu „Kaotatud aja otsingu” alusstruktuur ning ilmneb ka *madeleine*’i söömise stseenis, mille Semper kõigepealt tõlkis Proustist arusaamiseks.

Madeleine’i-koogi lõik asub „Kaotatud aja otsingu” I osa esimese peatüki „Combray” lõpus (Proust 1987: 44–47). Sinnani juurdleb jutustaja, miks on lapsepõlvemaa Combray tema mälestustes peaaegu kadunud, kahanenud üksnes üheks unetuse stseeniks ühe maja kahel korrusel ja trepil. Ülejäänud Combray on muutunud jutustaja meeles olematuks. *Madeleine*’i maitsemise lugu muudab olukorda. Prousti jutustaja teeb siin midagi enda jaoks tavalist, nimelt joob talveõhtul teed, mis loob vajaliku ootamatuse hetke tavapärasuse foonil. Juhuse tahtel pakutakse tee kõrvale ka *madeleine*’i-kooke. Neid maiustusi koos teega süües tunneb ta korruga mingit ebamäärast, kuid tugevat õnnetunnet ja asub seda jälitama. Kui siis ühel hetkel õnnestub tee sisse kastetud koogi maitsega üles äratada mälu pilt, millega maitseelamus seostus (ühe varasema koogitüki ja teega), tuleb järsku justkui teetassist välja kogu Combray linnake oma kirikutorni ja kõigi majade, jõe, lillede ja inimestega. Saladus on lahendatud. Aeg ja ruum on uuesti üles leitud. Kord ja stabiilsus taastatud, aga juba uuel kujul.

Selle lõigu tõlkijana püüab Semper eelkõige aru saada Prousti meetodist (Semper 1969: 172–174). Arusaamine ongi Semperi jaoks tõlkija versioon kodustamisest. Ta mõtleb enesele selgeks, mis peab autori maailmas olema, ja siis üritab seda taasluua. Kõigepealt tuleb võõrast teosest teha endale kodu ja seejärel teistele (protsessi esimene pool võib Semperil mõne autori või teose puhul ka üsna iseenesest ja ootamatult käivituda, aga ka sel juhul ta korrastab ja mõtestab seda). Kriitikuna laseb ta lugejail seda kodustamisprotsessi ka lähemalt näha, seletades muuhulgas, kust arusaamine üldse tuleb. See ei tule arust enesest, vaid kogemusest, mingist meelelisest, emotsionaalsest momendist. Tekst omandab Semperi jaoks tähenduse, kui ta tunneb seal ära midagi, mida ta on ise kuskil kogenud. Kogemuse kaudu seletab ta käsitletavat autorit, teost või nähtust ka lugejale. Taoline lähenemine oli talle iseloomulik kogu loometee vältel, kitsamalt kirjanduslikus mõttes igal juhul (ka Semperi kõige ajaloolis-ülevaatlikumates käsitlustes on isiklikul lugemiselamusel alati mingi roll), kuid kirjandus omakorda seostub enamasti mingisuguste konkreetsete eluliste kogemustega. Prousti üle mõeldes leiab ta näiteks sellise seose:

Kes on juhtunud öösi laternaga midagi maast rohu seest otsima, on võinud tähele panna imelikku muljet, mida muidu päevavalgel ei näe: rohukõrred on kui fantastilised puud, kuna silmitseja ise enesele ette tuleb hiiglasena. Umbes sama laadi mulje annavad Prousti aegapidi loetud leheküljed.... (Semper 1969: 172).

Võrdluse üksikasjalikkus laseb arvata, et Semper ise oli öösel laternaga rohu seest asju otsinud. Võrdluse sisu näitab, et Semperit köidab eelkõige Prousti ergas tähelepanu maailma tunnetamisel ja tema pisisasjadeni täpne kirjelduskeel. Kujund, mida ta Prousti tunnetus- ja väljendusviisi iseloomustamiseks kasutab, esindab sarnast tunnetust ja väljendust, lisaks joonistab kujundi sisu välja proustiliku subjekti: fookustatud, aktiivse mina, kes maailma (nt rohtu) mitte niisama ei silmitse, vaid sealt seest midagi otsib – pöörab tähelepanu maailmale enda ümber, kuid teeb seda iseendana, omaenese taotlustest lähtudes.

Semper talitab Proustiga niisamuti. Tema käsitluse taga võib aimata isiklikke küsimusi, mis on teda huvitanud ja tegutsema tõuganud. Neist esimene, lihtsam: miks Proust, keda lugeda tundub alguses nii väsitav ja aeglane, talle ikkagi millegi poolest meeldib? Teine: kuidas Proust selle omapärase aegluse ja ajakäsitluse raames leiab uusi, tabavaid viise konkreetse elamuse ja inimteadvuses tegelikult toimuva kujutamiseks? Konkreetsete elamuste ja teadvuses toimuvate protsesside kujutamise näiteks sobibki Semperile Prousti *madeleine*'i-katkend. Semper lõpetab katkendi tõlke seal, kus tema seisukohalt oluline otsa saab, kuid Prousti seisukohalt alles põnevaks läheb – Semperit ei huvita mitte niivõrd see kaotatud minevik, mis Prousti teetassist tõuseb, vaid otsinguprotsess, see, kuidas kogemust teadvustatakse. Sellest annab tunnistust ka teadvuse ja teadmiste teema esiletulek tõlkes. Juba lõigu algusest paistab, kuidas olemasolemine võrdsustub Semperi jaoks tähenduslikkusega. Prantsuskeelses tekstis on jutustaja jaoks enamik Combrayst aastate jooksul olematuks saanud, tõlkes aga ilmneb, et muutunud on nimelt koduküla tähendus:

Il y avait déjà bien des années que, de Combray, tout ce qui n'était pas le théâtre et la drame de mon coucher *n'existait plus* [ei olnud enam olemas] pour moi.... (Proust 1987: 44).⁵

Juba aastaid *ei tähendanud* Combray mulle enam muud kui ainult minu magamineku tseremooniat ja draamat.... (Semper 1969: 172).⁶

Minasus väljendub Semperi tõlkes eelkõige teadvusena, nii et mälu pildi jõudmine minani tähendab mälestuse teadvustamist:

...le souvenir visuel ... tente de la suivre *jusqu'à moi* [minuni] (Proust 1987: 46).

...nägelik mälestus, mis ... katsub mu *teadvuseni* jõuda (Semper 1969: 174).

⁵ Siin ja edaspidi tõlkeanalüüsis meie kursiiv.

⁶ Kasutatud on Semperi tõlke viimast, keeleliselt kohandatud ja kaasajastatud versiooni. 1934. aasta tõlkes on see lause järgmisel kujul: „Juba mitme aasta kestes polnud minu jaoks Combrayst olemas muud kui vaid minu magamineku tseremoonia ja draama” (Semper 1934: 93), mis näitab, et tegemist on teadliku valikuga algtekstist eemalduda.

Osa Semperi tõlgendusi mina siseelust ja -ehitusest on veelgi teadlikumat ja ratsionaalsemat laadi:

Grave incertitude [tõsine ebakindlus], toutes les fois que l'esprit se sent dépassé par lui-même; quand lui, le chercheur, est tout ensemble le pays obscur où il doit chercher et où tout *son bagage* [pagas] ne lui sera de rien (Proust 1987: 45).

Masendav teadmatus, mis alati kordub, kui vaim tunneb, et ta iseendale alla jääb; kui ta otsijana peab olema ühtlasi see tume maa, kust otsida tuleb ja kus kõik ta *teadmised* teda jänni jätavad (Semper 1969: 173).

Prousti jutustaja abstraktne, täpsustamata allikast johtuv ebakindlus on Semperi jaoks teadmatuses tulenev ebakindlus; pagas, mida inimene endaga kannab, koosneb just nimelt teadmistest. Mõistete ja kujundite konkretiseerimine on tõlkeprotsessis ning sageli ka valmis tõlketekstis paratamatu, ent konkretiseerimise viis, eriti kui see on mingil moel järjekindel, ütleb nii mõndagi tõlkija ettekujutuse kohta teksti maailmast ning tõlgitavast autorist. See ettekujutus omakorda peegeldab tihti tõlkija enese maailmapilti ja veendumusi. Ka Prousti-tõlkes peegeldub Semperi usk, et teadlike pingutuste varal on võimalik iseendas ja maailmas selgust saada.

Kuid Semper mõistab ka selguseotsimisega kaasnevat hägusust, mida näitab järgnev lõik sellest, kuidas enne tõelise hetke ülesleidmist tundub pilt ebaselge. Prousti jutustaja tajub maitseelamusena seotud mälu pildi võimalikust, kuid selle kättesaamine on esialgu üsna kaheldav. Kuigi algtekst kasutab siin pigem neutraalseid ja abstraktseid väljendeid nii otsitava pildi kui ka jutustaja enda tundmuse kohta („il *se débat* [heitleb] trop *loin* [kaugel], trop *confusément* [ebamääraselt]; à *peine* [vaevu] si je perçois le reflet neutre”), tõlgib Semper neid kujundlikumalt ja konkreetsemalt:

Muidugi peab see, mis mu sisemuses nõnda rabeleb, olema pilt, nägelik mälestus, mis koos äsjase maitseastinguga katsub mu teadvuseni jõuda. Kuid ta rabeleb liiga *sügavas* ja *sogaselt*; *ähmaselt* tajun ma liikvele pandud värvide tabamatu keerise ühtesulanud neutraalhelki (Semper 1969: 174).

Vetestigavusele viitavad metafoorid toimivad tõlkes siiski koherentsena ja annavad tunnistust tõlkijal tekkinud arusaamisest, et loo jutustaja kogeb ebakindlust ja segadust.

Sellest, millele Semper keskendub Prousti üle arutledes, tema katkendivalikust ja tõlkepoetikast tuleb niisiis välja, mille poolest Semper Proustist põhimõtteliselt erineb: kogemus ja teadvus on huvitavad, mälu on pigem enesestmõistetav; aeg on kütkestav nähtus, aga minevik mitte nii väga. Semperil ei ole aegruumiga ning iseendaga aegruumis mingit põhimõttelist konflikti. Osa aegu ja kohti on kodud, osa ei ole, kui mõni ei ole, siis on võimalik seal kodu ehitada või edasi minna, aga kodukogemus kui niisugune on igal juhul olemas (varasemast tuttav ja ka edaspidi saavutatav). Semperil on äärmiselt suur kodunemis- ja seega ka kodustamisvõime.

Õnnepalu „Taasleitud aja” tõlget iseloomustab kõige rohkem subjekti rolli muutumine tekstis. Esmalt torkabki silma minasuse grammatiliste märkide hajumine. Kohati jääb subjektile viitav asesõna kas tõlkimata või kordamata või saab tõlgitud mittesubjektiivselt: *près de moi* ('minu lähedal') → *kusagil*

läheduses. Mõnel pool on mina-subjekt asendunud meie-subjektiga. Selline grammatiline erinevus ei ole iseenesest üllatav, kuna prantsuse keel väljendab subjektsust eksplitsiitsemalt ja rõhutatumalt kui eesti keel. Kuid huvitavam on jälgida subjekti vaatepunktiga seotud muutusi. Kaks kõnekat stseeni tõe väljauurimisest ja avastamisest aitavad sellest selgemat aimu saada.

Esimeses kõnnib jutustaja öises linnas, kus ta on lasknud erilisel pimedal ilmal end meeldivalt ära eksitada, sest on sõjaaeg ja pimenduse tõttu on linn pilkasem kui muidu, aga äkki märkab ta üht hotelli, kus luukide vahelt paisub valgus. Siin tunneme taas ära Prousti viisi tuua taustast esile erakorralisi sündmusi ja objekte, mis käivitavad uudishimu ja avavad võimaluse tungida korraks läbi sellest kattelooriga, millega harjumuslikkus ja tavapärased varjavad inimese eest tõelise ja tähendusliku elu. Korraga väljub majast keegi, kelle liikumise kiirus äratab jutustajas veelgi suuremat tähelepanu. Jutustaja siseneb niisiis majja, kuhu tal ei olnud algselt kavatsust minna, ning avastab seal midagi. Ühest koridori lõpus eraldi paiknevast toast kostab kummalisi kaeblikke karjeid ning ta otsustab minna ja järele uurida, mis seal toimub. Eristumine toimub siin järk-järgult – üks maja, üks inimene, üks tuba – ja kutsub esile jutustaja aktiivse tegevuse. Jutustaja saab pilgu abil tupp siseneda (toal on väike koridori avanev külgaken, millest ta otsustab sisse piiluda) ning seeläbi rebeneb tema jaoks korraks taas ka harjumuslikkuse loor ning ta saab uurida, mis selle taga on.

Stseen, mis jutustajale avaneb, on järgmine:

...et là enchaîné sur un lit comme Prométhée sur son rocher, recevant les coups d'un martinet en effet planté de clous que lui infligeait Maurice, je vis, déjà tout en sang, et couvert d'ecchymoses qui prouvaient que le supplice n'avait pas lieu pour la première fois, je vis devant moi M. de Charlus (Proust 1989: 394).

...ja nägin seal, kuidas voodile aheldatuna, nagu Prometheus oma kalju küljes, ägab seal Maurice'i tõepoolest naeltega piitsa hoopide all juba üleni verisena ning ka kärnasena – mis tõendas, et see piinamine ei ole esmakordne – ei keegi muu kui Monsieur de Charlus (Proust 2004: 154).

Algteksti ja tõlke erinevus tekib kõigepealt kohamäärsõnas *là*, mis tõlkes jaguneb kaheks: *sealt* ja *seal*, mis tähistavad kahte erinevat kohta siin- ja seal-pool akent. Prantsuse *là* asub toas sees, seal, kus on Monsieur de Charlus, eestikeelne *sealt* tähistab aga selgelt vaataja asukohta, pilgu lähte-, mitte sihtpunkti. Tõlkes fikseeritakse seega vaateleja vaatepunkt eksplitsiitselt toast ja stseenist väljapoole.

Kuid lisaks muutub ka tegelaste roll stseenis. Algteksti Charlus on täiesti passiivne ja liikumatu. Teda nähakse, tema passiivsus väljendub nii semantiliselt kui ka grammatiliselt – Charlus on lauses sihtis ning temaga seotud verbivormid *enchaîné* ('aheldatud'), *recevant* ('saades'), *couvert* ('kaetud') on passiivsed partitsiivid. Tegijaks on siin hoopis Maurice, kes hoopes jagab (*les coups ... que lui infligeait Maurice*). Kõige aktiivsem on aga mina, kelle aktiivsust rõhutab isikulise asesõna ja tegevusverbi *je vis* ('ma nägin') kordus ning objekti määratlemine mina suhtes – Charlus asub nimelt jutustaja ees, *devant moi*. Jutustaja on see, kes midagi avastab, kellele kuulub avastamise kogemus.

Tõlkes lisandub Charlusiga seoses verbivorm *ägab*, mis muudab tema tegijaks. Maurice'iga seevastu ei ole seotud ühtegi verbi (ehkki piits on tema käes).

Keskne tegelane on seega Charlus ehk vaatluse ja huvi objekt. Tähtis on see, keda on nähtud, kelle saladus on paljastatud ja et see ei ole „keegi muu kui Monsieur de Charlus” (ka see rõhutus on tõlkes juurde lisatud). Avastamise tegevus ja koos sellega jutustaja isik jäävad selle võrra pigem tagaplaanile, mida kinnitab ka see, et kaob jutustajaga seotud verbi (*je vis*) kordus.

Subjekti rolli muutumisega kaasneb ka objektide rolli teisenemine, mille tõttu ei tule Önnepalu tõlkes nii üheselt välja selguse ja ebamäärasuse, korra ja kaose vaheldumine. Tihti on keeruline eristada stabiilset, harjumuslikku taustaseisundit erakordsest sündmusest. Önnepalu tõlgib Prousti tekstimaailma kui pidevalt avatud võimaluste ruumi, kus igal hetkel midagi toimub, pilt on ühtlaselt dünaamiline ja selles pidevas liikumises piirid hägustuvad. Objektid, mida eestikeelse tõlke jutustaja kohtab, on võrdselt eristunud, kummalised ja juba iseenesest saladuslikud. Prousti tajulised ja metafoorilised, kuid siiski täiesti realistlikud pildid muutuvad Önnepalu tõlkes iseseisvamaks ja kohati sürreaalsekski, sageli seetõttu, et seal, kus Prousti jutustaja näeb sarnasust, tajub Önnepalu tõlkes jutustaja hoopis samasust või objekti omaduste muutumise asemel objekti enese muundumist. Näiteks muutuvad „Taasleitud aja” eestikeelses tõlkes väljad, mida jutustaja rongiaknast vaatab, peegliteks (Proust 2004: 61). Algupärandi jutustaja mulje kohaselt muutuvad nad peegeldavaks (*réfléchissantes*, Proust 1989: 314). Üksiku juhtumina oleks sellist nüanssi mainida tähenärimine, kuid pideva tendentsina toovad sellised nihked jutustajakõneste märkimisväärselt suurema kujundlikkuse, mille mõjul omakorda kogemused, mida jutustaja vahendab, pärinevad otsekui pooleldi unenäolisest ja püsivalt imepärasest maailmast.

Järgnev näide toob esile selle, kuidas subjekti taandumine vaatlejaks annab esemele aktiivsema rolli. Seekord on jutustaja jõudnud Guermantes'i printsi raamatukogutuppa, kus tema avastusretk saab viimaks lahenduse kolme *madeleine*'i-koogi söömisega sarnase kogemuse kaudu, mis aitavad tal mõista kirjaniku tõelist ülesannet. Vaatluse all olevas lõigus on elamus, mis mõistmise ja meenumise protsessi käivitab, kogemata vastu taldrikut kõlksatava lusika heli, mille rütm ja kõla meenutavad jutustajale kord varem kuuldud raudteelase vasaralööke vastu rongiratast. Seekordne kogemus on *madeleine*'i maitsmisest tugevam, kuna minevik mitte üksnes ei kerki esile mälupildina, vaid lubab end uuesti kogeda. Helide sarnasus avab seega ukse oleviku- ja minevikuhetke vahel – ühe nendest, mille kohta Proust ütleb, et neid saab leida üksnes juhuslikult ja enese teadmata (Proust 1989: 445). Kuid nüüdne kogemus on niivõrd elav, et jutustajale tundub, justkui olekski ta tekkinud uksest tõepoolest läbi läinud ja leidnud end taas selle puuderivi eest, mida ta tookord rongiaknast nägi:

...et je reconnus que ce qui me paraissait si agréable était la même rangée d'arbres que j'avais trouvée ennuyeuse à observer et à décrire, et devant laquelle, débouchant la canette de bière que j'avais dans le wagon, je venais de croire un instant, dans une sorte d'étourdissement, que je me trouvais.... (Proust 1989: 446–447).

...ja ma sain aru, et see, mis mulle nii meeldiv tundus, oli seesama puuderivi, mida ma säärase tüdimusega olin vaadanud ja kirjeldanud ning mida ma nagu mingis hetkelises uimastuses end taas uskusin vaatlevat, parajasti lahti korrides sedasama õllepudelit, mis mul oli olnud vagunis.... (Proust 2004: 215).

Siin tasub kõigepealt tähele panna muutust ruumilises paiknemises. Algtekst määratleb subjekti asukoha puuderivi suhtes eessõnaga *devant* ('ees') ja verbiga *je me trouvais* ('asusin'), mis paigutab jutustaja puudega samasse ruumi, nende ette. Tõlkes sellist ruumilist ühendust ei teki, sest jutustaja usub end puuderivi „vaatlevat”, konkreetne ruumiline määratlus aga on lausest välja jäänud. Teisisõnu, kui Prousti jutustaja saab ajas tekkinud avausest ise läbi minna ja olla korruga minevikuhetkes sees, siis tõlke jutustaja saab sinna ainult vaadata. Nii nagu ta ei läinud hotellituppa, ei lähe ta ise siin läbi ajaukse minevikku, vaid vaatleb toimuvat distantsilt.

Kuid ehkki jutustaja ise avanenud ajauksest sisse ei pääse, saab läbi aja rännata tema õllepudel. Prantsuse keeles on õllepudeli meenumisest juttu lause keskel ja meenus kuulub seega ainuüksi rongistseeni: minevikuhetkes, mida jutustaja meenutab ja kuhu ta tagasi satub, asub ta puuderivi ees peatunud rongis ja korgib seal lahti õllepudelit. Kuna aga eestikeelses lauses jutustaja ei satu puude, rongi ja pudeliga samasse ruumi, siis tekib mulje, et seesama õllepudel, mis kunagi oli vagunis, on nüüd ka raamatukogutoas.

Seejuures pole õllepudel sinna saanud nõnda, nagu jõudis ühest ajast teise võti Semperi luuletuses – subjekti taskus, temaga pidevalt kaasa rännates. Önnepalu maailmas (isegi kui see on algselt kuulunud Proustile) on võimalik esemete iseseisev rändamine ühest ajast teise. Prousti maailm ei sarnane selles mõttes neist kummagagi, et pidevalt taskus rändavad esemed ei ole seal tähenduslikud (või kui, siis ainult selle harjumusliku foonina, millel tähenduslikud sündmused saavad toimuda), aga müstilisel kombel iseilmuvaid esemeid seal ei leidu. See ei ole müstiline, irratsionaalne ja stiihiline kõikvõimalike asjade maailm, vaid intensiivselt tunnetava ja mõtleva subjekti maailm, kus kogemusse püütakse pingsalt keele abil selgust tuua ning lõpuks tuuaksegi. Selle poolest sarnaneb Semper Proustiga, ainult et Semper võtab lahendada mõnevõrra lihtsamaid ülesandeid – teha olevikust tulevikku, mitte taastada minevikku. Olgu tegu kodu leidmisega võõras tekstis või kuskil mujal, on Semper ikka arhitekt, kel võti juba varasemast taskus ja kes on väsimatult valmis maju ehitama, tegema seda „sisemist tööd, mida meil teha tuleb”, nagu Proust loomise protsessi kohta ütleb. Selle fraasi (*la besogne intérieur que nous avons à faire*, Proust 1989: 446) on Önnepalu tõlkinud: „oma sisemisest tööst, mis hädasti tegemist ootab” (Proust 2004: 215). Jällegi on lausest kadunud algne subjekt (meie) ning subjektiks tõusnud objekt (töö). Prousti maailmas, prantsuskeelse lause kohaselt tuleb meil sisemist tööd teha, tõlkes aga ootab töö, et teda tehtaks, nagu Önnepalu enese loomingule omases asjade iseolemise maailmas enamasti ongi. Önnepalu jutustaja, tema tekstides kõnelev subjekt sage li otsekui ei osale omaenese maailmas, vaid vaatab sündmusi, justkui näeks ta neid filmilindilt. Tema tõlkes ei ole ka Prousti subjekt tekstis nii selgelt kohal kui algupärandis ja kui parajasti ka on, siis pigem passiivse kogeja, isegi kõrvaltvaatajana. Objektid tegutsevad omapäi, tekivad ise ja ootavad. Tundub, et Önnepalu loodab, et ka kodu kusagil niimoodi ootab. Ta püüab oma tõelist olemist otsida teistest majadest ja teistest inimestest, aga jääb ikka mingisse kahevahelolekusse või piiripealsesse ruumi, muudkui kipub millegi kodusema poole, aga seda päris kodu ei leiagi üles.

Semperi ja Önnepalu tõlkijapositsioonis, tekstide kodustamise viisis väljendub seesama erinevus. Önnepalu ei samastu tõlkijana kuigivõrd selle maailmaga, mida ta tõlgib, ei ela sellesse päriselt sisse ega tunne seal end ka

päriselt kodusena. Selgub, et ka teisel pool piiri, st teises keeles, ja ka teise autori juures ei leia ta kodu. Semper mõtleb, kivi kivi pääle, ka küllalt kauge ja seletamatu võõra enese jaoks koduseks, nii et sel määral, kui võõrus kodustamisele ei allu, võib see lõpuks jääda varju nii ta enese kui ka lugeja eest. Prousti eestindamise loos on niisiis kohtunud kirjanik, kes loodab, et kodu kuskil ootab, ja kirjanik, kes võib enam-vähem igale poole kodu ehitada. Tõlki-jatena annavad nad Prousti subjektile kaks küllaltki erinevat võimalust fiktsionaalses maailmas toimimiseks. Semperi tõlke jutustaja kogub täpseid andmeid kogemustest, mille abil oma sisemisi tajusid teadvusesse tuua, Önnepalu tõlge annab seevastu jutustajale rohkem võimalusi enesest vabanemiseks, et leidmise hetked saaksid iseenesest mälust esile kerkida. Semperi ja Önnepalu Prousti-tõlgetes kohtuvad seega proustiliku koduleidmisprotsessi kaks äärmust: otsimine ja mõistapüüdmine ning lakkamatu kaotamine.

Artikkel on valminud institutsionaalse uurimistoetuse IUT20-1 „Eesti kirjandus võrdleva kirjandusuurimise paradigmas” raames.

Kirjandus

- A s m [= Semper, Johannes] 1920. *Varia* II. – Ilo, nr 4, lk 41–45.
- F ü l ö p, Erika 2014. *Habit in À la recherche du temps perdu*. – *French Studies*, kd LXVIII, nr 3, lk 344–358.
- K a s k, Leili-Maria 1971. „Europe’i” Prousti-number. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 510–512.
- N i g o v, Anton 2002. *Harjutused*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- P r o u s t, Marcel 1987. *À la recherche du temps perdu*. (Collection Bibliothèque de la Pléiade.) Kd I. Paris: Gallimard.
- P r o u s t, Marcel 1989. *À la recherche du temps perdu*. (Collection Bibliothèque de la Pléiade.) Kd IV. Paris: Gallimard.
- P r o u s t, Marcel 2004. *Taasleitud aeg*. Tlk Tõnu Önnepalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- S e m p e r, Johannes 1923. Marcel Proust’i puhul. – *Looming*, nr 1, lk 43–50.
- S e m p e r, Johannes 1934. Marcel Proust. – *J. Semper, Prantsuse vaim: esseid*. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, lk 89–101.
- S e m p e r, Johannes 1943. *Ei vaikida saa*. Luuletusi 1941–1943. Moskva: ENSV Riiklik Kirjastus.
- S e m p e r, Johannes 1969. Marcel Proust. – *J. Semper, Mõtterännakuid I*. Artikleid ja esseid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 168–180.
- S i m o n, Anne 2011 [2000]. *Proust ou le réel retrouvé. Le sensible et son expression dans À la recherche du temps perdu*. Paris: Honoré Champion.
- T o d e, Emil 1993. *Piiririik*. Tallinn: Tuum.
- Ö n n e p a l u, Tõnu 2009. *Paradiis*. Tallinn: Varrak.
- Ö n n e p a l u, Tõnu 2012. *Mandala*. Tallinn: Varrak.

Home: given or made? Home and domestication in the work of Johannes Semper and Tõnu Õnnepalu

Keywords: Marcel Proust, Johannes Semper, Tõnu Õnnepalu, translation poetics, translation history, the figure of home in literature

The article investigates questions concerning home and domestication in Johannes Semper's and Tõnu Õnnepalu's work. Both authors have participated in „domesticating” Marcel Proust's novel *À la recherche du temps perdu* in Estonian. Semper is known to be the first ever Estonian translator of Proust. His translation of the infamous excerpt of madeleine cake introduced Proust's work to Estonian readers already in 1923. Tõnu Õnnepalu's translation of *Le Temps retrouvé* (2004) is up until now the last published translation from the *Recherche* and also the only part of the novel completely translated into Estonian.

Both authors-translators have rather opposing approaches to the relations of foreign and domestic, which come across also in their translations of Proust. For Semper, domestication depends on the understanding of the foreign. Belonging somewhere, considering a space or a fictional world one's own is not an impossible task, but may require some effort, which Semper is ready to take in order to make the foreign his own. Õnnepalu's work presents belonging as a serious challenge as his fictional home-space remains, most of the time, out of reach. Moreover, the borders between the foreign and the domestic are not always clear; the otherness is inaccessible partly because it is not clearly defined. For Proust, both losing and searching have equal value in the task of creating a fictional world and a work of art. The two translators each bring forth either one or the other aspect of Proust's writing process and worldview.

Madli Kütt (b. 1980), doctoral student, University of Tartu, College of World Languages and Cultures, madli.kytt@gmail.com

Katre Talviste (b. 1978), PhD, senior researcher, University of Tartu, Institute of Cultural Research and Fine Arts, katre.talviste@ut.ee

NAISE ENESETEADVUSE JA IHA SÜND SONETIS

Marie Under ja Edna St. Vincent Millay (II)

REBEKKA LOTMAN

(*Algus Keeles ja Kirjanduses nr 6*)

2. Underi ja Millay sonettide semantiline maailm

Underil võib eristada kaht tüüpi lembesonette. Esimesed on erootilised armastusluuletused, mille (nais)subjektile puudub iha objekt teise (inimese) näol. Nii on tegu täiesti omanäoliste sonettidega petrarkistlikus diskursuses – siin on iha üksnes *minu* isiklik, autoerootiline tunne, vajamata *sind* isegi pelga peeglina. Nagu eelmises peatükis nägime, võib siin kõige rohkem näha Ridala loodussonettide seeriatega mõju – ent kui Ridala ihast pinges looduses esineb luulemina vaid üksikuis värssides ning üsna kõrvalise vaatlejana, siis Underi ihaleva loodussoneti keskmeks saab tema luulemina. *Mina* januneb looduse endaga üheks saamise järele, *mind* ja loodust ühendabki seksuaalsus.

Underi teist tüüpi armusonetid pühitsevad naise perspektiivist *minu* ja *sinu*, naise ja mehe vahelist armastust siin ja praegu, ülistavad ilu ja kehalisi naudinguid ega tunnista igavikulist (platoonilist) armastust. Siin ilmneb ka suurem ühisosa Millay lüüriliste lembesonettide seeriatega, mis sisaldavad Millay tuntuimaid ja tsiteerituimaid luuletusi. Niisugust naishäält hakati kohe pidama angloameerika kirjanduses uuenduslikuks ja piirenihutavaks, nende luuletuste eest pälvis Millay ka Pulitzeri luulepreemia. Kirjanduskriitik ja biograaf Carl Van Doren märkis Millay sonettide kohta, et nood ei räägi hüljatud neiude või mahajäetud naiste nimel, vaid naiste nimel, kes söandavad nautida armastust täiel määral, ning hiljem, armu möödudes, meenutavad juubeldades kogetut. „Neid ei piina ei süüme ega mingi tõsimeelsus. Keegi neist ei ahasta sellepärast, et on olnud kergemeelne, keegi sellepärast, et teda on reedetud” (Doren 1966 [1924]: 115). Samade sõnadega võib kirjeldada Underi esimeste kogude sonette: eneseteadliku naissubjekti varjamatu iha, igavese armastuse asemel hetkenaudingute otsimine, traditsiooniliste soorollide vastupidiseks keeramine. Lähemal pilgul ilmneb ka nende poeetiliste maailmade paigutine vastandlikkus.

2.1. *Mina* eneseloomine ja piirid

Sonett luulevormina soosib tänu formaalse struktuuri ebasümmeetrilisusele mitmetasandilisust, samuti teatavat vastuoksust tähenduslikul tasandil.²² See võib olla lõhenenud luulemina, mõra *mina* ja ümbritseva, looduse ja kultuuri, ajaliku ja igavese jne vahel. Soneti ruumis osutatakse neile küsimustele

²² Vt selle kohta nt Fuller 1972.

ja ambivalentssüstele või ületatakse need; üsna levinud on, et luulemina viitab ennast kujundades selles vormis ka luuletamisele endale.

Mitmel tasandil on Marie Underi huvipakkuvaimaks sonetiks tema „Sonettide” avaluuletus:

*Need minu ilusaimad laulud pole siiski:
Kui päikse heledus loob varju minu leedel,
Toob kahvatust mu luule helmekeedel,
Eks sõna taltsaks saa siis, araks viiski.*

*Mu ilusaimad laulud olen siiski
Ja tunded pühad nagu Suurel Reedel
Ma patja nutnud ahastuse öödel
Kui piinapisarate kuumi piiski.*

*Ah – olen kurb kui vähesed, kuid rõõmu
On palju naermas punasuul mu salmis.
Kuis ometi all leinamiste lõõmu*

*Nii hulle hõiskeid nukras hinges valmis!
Eks seks mu ihugi suurt õitsmist näita,
Et tal nii hell ja haige süda peita (Under 1917: 5).*

See võiks olla luuletaja poeetiline manifest. Ühest küljest on see Underi ainus sonett, kus luulemina arutleb metapoeetiliselt enda ja luule üle, selgitades lugejale järgnevate sonettide tähendust luulemina jaoks. Teisalt on luulekogu avaluuletus (nagu ka raamatu viimane) alati kõrgendatud semantilise laenguga, ning just sinna paigutuvad sageli manifestsed tekstid. Antud juhul tugevdam semantilist laengut asjaolu, et tegu on suure poetessi esikkogu avaluuletusega. Eitava avavärsiga distantseerib luulemina end kõigist järgnevaist luuletusist, tühistades seejuures ka sama soneti tähtsust ja tõelust. Ühtlasi sisaldab sonett vastandusi ja ilmestab *mina* paradoksaalsust. Esiteks, sõna, st luule vastandub tõelisele tundele. Ilusaimad laulud nutetakse patja. Tõeline *mina* jääb privaatsesse sfääri, publikule kättesaamatuks. Luulesubjekt ei suuda teda väljendada, seega võib seda näha ennast tühistava lausungina. Luules saab esitada pealiskihti, näivust, kuid sisimat *mina* tekstivõrku püüda ei õnnestu. Kolmikuis ilmnev *volta* ehk pööre keerab aga pea peale terve semantilise maailma, mida ülejäänud luuletused loovad. Põhitoonilt pakatavad Underi Siuru-aegsed sonetid elamise rõõmust. See on päevaluule – ülimalt sensuaalne, seksuaalne, elu ja ilu ülistav. Iha pühitseb elu. Avasonetist aga selgub, et need rõõmud, kired, elujaatus on välja kasvanud sisemisest ängist ja nukrusest. Kolmas vastandus, mis läbib ka järgnevaist sonette, on päev ja öö. Need tõelised tunded ja ilusaimad laulud väljenduvad nimelt öötundide pisarais, samal ajal kui päev on õitsemise aeg, ning just seda suudavad väljendada sõnad. Koos päevaga kuhtuvad sõnad ning luule. Ehkki „Sonettides” *mina* avameelitseb, leiab avaluuletuse põhjal siit vaid luulemina pealispinda peegeldavaid tekste ning seda, millel sonettides väljendatu rajaneb, ta lugejale anda ei saa.

Ent miks seda luuletust siiski ei maksa pidada Underi poeetiliseks manifestiks? Sest mingil põhjusel on autor selle soneti, mis tekitab pöörde ja lisatõlgenduse kõigile järgnevaile sonettidele, pöörates pea peale nii emotsioonid, sisemise ja välise kui ka tõelise ja mittetõelise, hilisematest väljaannetest välja jätnud. Esimeses kolmes üksteise järel ilmunud kordustrukis autor parandusi ei teinud, küll aga on tugevalt toimetatud ja kärbitud 1940. aasta väljaannet.²³ Sirje Kiin tõlgendab avaluuletust sonetina, mis juhatab avameelselt „Sonettide” kuuma ja erootilisse maailma, ning leiab, et selle tundeküllase soneti väljajätt võis johtuda vaid enesetsensuurist: „...tundub, nagu oleks autor kokkunud oma julgest hingepaljastusest ja pidanud seda hiljem kohatuks. Teatud mõju võis tagantjärele avaldada ka „Sonettide” kaasaegne skandaalne vastuvõtt, sest just siinseid ridu ning kujundeid kasutati tihti mõnitavas stiilis paroodiates luuletaja vastu ära” (Kiin 2009: 386). Ent erinevalt paljudest avakogu sonettidest ei ole nimelt see väljajäetu erootiline, kogu sinne paljastus on hingeline. Kui tegemist oli tõesti enesetsensuuriga luuletuse sisust lähtudes, sai põhjuseks olla ainult liigne hingepaljastus. Kuigi erootilisust on Under hilisemates trükkides kahandanud, jääb sealgi luulekogu peamotiiviks *mina* ihalemine ja kehalised rõõmud. Niisiis tsenseeris Under välja ainsa soneti, milles luulemina reflekteerib hinge ja keha, tõeliste tunnete ja luuletamise üle ning taandab sisima *mina* kehalisest armastusest. See on tõenäoliselt ka Underi üks dramaatilisemaid sonette: „ahastuse öödel”, „kui piinapisarate kuumad piisad”.

Edna St. Vincent Millay kuulus sonett „Into the golden vessel of great song” (1988 [1921]: 13)²⁴ märgib samuti luuletamise ja armastuse suhet. Underi jaoks saavad sonetid väljendada õnne ja kehalist õitsemist, kurbust väljendavad pühas üksinduses pisarad. Millay subjekti jaoks on aga luuletamine sublimatsioon – kui teised armastajad väljendavad armastust kehaliselt („rind rinna vastas / las teised armastajad lamavad”), siis *meie* valame selle „üleva laulu kuldseesse anumasse”.²⁵ Millay luulemina vastandab *meid* teistele: sõnadesga armatsemine on *meile* sama, mis teistele kehaline kontakt. Veel enam, luuletamine on ehedam, ning *meie* armastus kaob koos luulega: „Oo, sõber, ära unusta [---] Et armastama hakkasid mind esmalt värsirea pärast. / Nii oleme sinuga seotud, kuni murtakse laulu / kael ning kunst Muusadest välja enam ei valgu” (1988 [1922]: 30). Huvitav on seegi, kuidas sisu tasandil armastuse lakkamist ei märgita, ent autometa-poeetiliselt osutatakse sellele kahel viisil: siirde kaudu, millega murtakse kaheks „laulu kael”, ning lõpuvärsiga, mis viib vaikusesse, st Muusad vakatavad.

Ilmekalt nähtub Millay ja Underi luulesubjektide vastandlikkus artikli I osa algul kõrvutatud sonettides: Millay sonetis „Sinihabe” ja Underi sonetis „Sinu tuba” (vt Lotman 2015: 385). Kontrasti aluseks on siin sarnasus. Luuletajad on valinud sama luulevormi – tõsi, Underil on tegu itaalia, Millayl inglise sonetiga –, mõlemad räägivad armastajast ja tema ruumist, ning lisaks on nad selle poeetilise ruumi ka sarnaste kujunditega üles ehitanud. Mõlemad sonetid algavad keeluga ja selle ületamisega (Under: „Su mulle suletud ja salaline tuba” vs. Millay: „Sa paotasid – kui võinuks mitte – ust”). Mõlemad ruumid

²³ Pikemalt Underi enesetsensuuri kohta vt Kiin 2009: 376–396.

²⁴ Millay sonettide tekstisisestest viidetes tähistatakse siin ja edaspidi nurksulgudes selle luulekogus esmailumise aastaarvu.

²⁵ Millay sonett on pühendatud poeet Arthur Ficke'ile, kes talle samuti sonette lõi.

on tühjad, Under seob kallimata toas valitseva tühjuse surmaga (leinahämar, tühi voodi kui haud). Millay ruum on aga metafoorne: Sinihabeme tuba tähistab inimese privaatsfääri, kuhu kellelgi pole moraalset õigust tungida. Tema ruumis puudub surm ning varandused, põnevus ja väärtused, mida armastatu eeldas seal leiduvat. Tungides salamisi *minu* isiklikku ruumi, reetis *sina* armastuse, ning tegi seda tühjuse nimel. *Mina* peab endale uue ruumi otsima, aga *sina* ei tohi enam iial naasta. Underi *mina* näeb samuti tühjust, ent tema püüab sinna tuua elu lilledega, nagu ka suudlusroosidega, mis seonduvad samuti muinasjutuga ning kaudselt selle viitega taas elu andmisega. Sinihabeme tuba konnoteerub vastupidi aga surmaga.

Millay armastusluules kordub pideva motiivina endaksjäämine – kuidas mitte kaotada oma *mina*, kuidas säilitada oma piirid, jääda pookimata puuks, mitte sõltuda mehe ihast, aga ka mitte lämbuda enda ihast mehe vastu. Millay *mina* on sõna otseses mõttes individuaalne, jagamatu, ning seda ka armastuses. Underi luulemina jagamatuks osaks on üksnes nukrus ja hingevalu, samas on tal melanhoolsed vaid üksikud sonetid: lisaks avaluuletusele kaheosaline seeria „Hoiatused”. Kui *mina* on kurb, ei kuulu ta endale: „Oh ei! ma pole enam oma jägu: / Ma murel kihlatud, ma tema pruut, / Mu päevad-ööd nii kurvad, kohustruud, / Mu hing on lukus – pole minu tegu” (Under 1917: 23). Ning nukrustunnet ei jagata ka *sinuga*: „Sa rõõmuhõiskel laota kergeid hõlmi – / las harutan ma üksi oma sõlmi” (Under 1917: 24). Jagatav on eeskätt armastus, mis omakorda on kehaline, hingeline muserdus ei mahu ei sõnadesse ega ole armastuse osa.

Kuid siin on veel üks oluline lahknevus Millay ja Underi naissubjekti vahel. Ehkki Millay *mina* tahab erinevalt Underi omast säilitada iga hinna eest oma piirid, mitte lasta *sind* enda ruumi, siis tema *sina* on alati ka ise subjekt enda sisemiste omaduste ja väärtustega.

2.2. Iha ja *sina* kui peegel

Kui Underi luulemina vajab teist, *sind*, siis kasutab ta seda petrarkismile iseloomulikult peeglina. Underi subjekti enesekesksusele ja enesepeegeldusele juhtis „Sonettide” ilmudes tähelepanu Hugo Raudsepp, kelle jaoks oli niisugune naissubjekt ürgse loodusnaise väljendus (Raudsepp 1918: 2). Underi sonettides näeme petrarkistlikku peegeldamist eriti äärmuslikul moel. Ilmekaks näiteks taas hilisematest trükkidest välja jäetud sonett, seeria „Helged sonetid” avaluuletus:²⁶

*Su sõrmed eksisid mu bluusi süüdis,
Siis hõlmu laotes järele andis sõlg
Ja nagu õis säält puhkes valge õlg,
Rind särgist paisudes end vabastada püüdis:*

*Su pilgu palav meelitus, see hüüdis
Kui oleks kustutada armuvõlg:
Pea pitsilumest libises ka selg –
Ei püsind ükski liige enam riidis.*

²⁶ Sirje Kiin on nimetanud seda julgeimaks eestikeelseks erootiliseks luuletuseks XX sajandil (2009: 386).

*Kirg varvasteni alasti mind kooris.
Poolkinnisilmil nagu udulooris
Sind nägin tarretuses seisatlevat,*

*Mu ihu iludusi imetlevat.
Sääl äkki lõõmas ihaleek meil kahel:
End tundsind kaduvat su käte vahel* (Under 1917: 19).

Sonetis ilmneb peegeldamine kahel viisil. Teise neliku avavärsis paljastub *sinu* pilgus *sinu* iha, kolmikuis esineb *mina* ise aga peaaegu kinnisilmi, nähes vaid seda, et tema ihu vaadatakse ja imetletakse. *Mina* piilub *sind* ainult enda nägemise silmamiseks. Kui petrarkistliku naiskallima kohustuslikuks elemendiks on tema kombelisuus, siis Underi naissubjekt vastandub sellele otsesõnu: „neist voorustest sul väsiivad kord silmad” (1918a: 18).

Peegeldamine ei toimu ainult visuaalselt, vaid samuti armastuse kaudu, nagu Underi tõenäoliselt tsiteerituimas sonetis „Ma armastan su armastust”. Fraasi korratakse refräänina kolm korda: pealkirjas, avavärsis ja viimaks 9. värsis, kus järgneb ka sama mõtte parafraseerimine ja laiendamine:

*Ma armastan su armastust! sa mind
Sind armastama oled armastanud,
Mind hõõgub ilusaks su armuind,*

*Sa leevendad mu igatsusejanud:
Su sõnu rüüpan nagu elujooki,
Su hellust maitseen nagu maiusroogi* (Under 1917: 52).

Lacanliku ihakontseptsiooni järgi on iha alati teise ihaldamine (Lacan 1998: 235): iha objektiks on alati see, et teine *mind* ihaldaks. Ehedaimal kujul illustreerib sellist lacanlikku iha ihalemist Underi seeria „Sina ütled” (1917: 55–57), mis viib ühtlasi petrarkistliku peegelduse äärmuseni. Selles kolmeosalises seerias kõneleb meeshääl, kes imetleb *sind* (naist) väliselt ning on vaadatust nii lummatud, et see muutub pöördumatuks: „Ma astun keelduid, kardetavaid radu, / Kust iial ei ma enam pööra ringi” (Under 1917: 57). Kuigi kõnelev hääl on mees, on ta ikkagi allutatud naisele, ta on formuleeritud naise iha objektina. Seejuures ei heida naine mehele pilkugi, st ei anna talle võimalust omakorda eneseloomiseks *sinu* kaudu: „Kui kaunis *sinu* kinnisilmi näha” (Under 1917: 56).

Niisiis ei joonistu meessoost *sina* Underi armusonettides välja iseseisva mõtleva personaazina. Kui Petrarca sonettides luuakse keerukas subjekt ning ihaldatut kujutatakse fragmentaarselt keha kirjelduse kaudu, siis Underi *mina* kirjeldab detailselt enda keha, *sinust* teamegi peamiselt vaid seda, et ta ihaldab *mind*. Siiski leidub ka mõni meest väliselt kirjeldav värs: „Nüüd tean ma ilmagi, et sa mull vastaks, / Miks mustana kui öised mürdiladvad / Need lokipuhmad *sinu* oime katvad, / Nüüd tean ma ilmagi, et sa mull vastaks. // Et naised nendes omi käsi kastaks, / Seks mustana kui öised mürdiladvad / Need lokikobarad *su* oime katvad – / Kui kordki veel *mind* seda maitsta lastaks!” (1918b: 29).

Nagu märgitud, on Millay luules *sina* samuti iseseisev subjekt, kellega *mina* peab kohanduma: „Kui liig kaua sulle vaatan otsa [---] Pead keeran

häirituna sinu valgusest” (Millay 1988 [1921]: 18). *Mina* on pimestatud, nagu vaadanduks päiksesse, ning naaseb oma süngesse argiellu, et harjuda uuesti pimedusega. Ruumilist kujundit kasutab Millay *sinugi* puhul, nt: „Su nagu on kui kamber, kus kuningas / sureb oma haavadesse” (Millay 1988 [1922]: 37). Esineb ka sonette, kus rõhutatakse *sinu* välist ilu, mille Jumal on voolinud. Millay luules kannab ilu aga endas surma ja kaduvust, ilu on ajalikkuse märk. Under ülistab ilu ennast, mida iga meel joob, kõik on tulvil ilu ning selle jagamiseks on *sind* vaja: „Nii raske üksi kõike ilu kanda – / Kuid sind ei ole siin, et teda sulle anda” (Under 1917: 7). Underi hää l objektistab mehe täielikult, tema iha objektil pole enda hää lt, isiksust ega võimalust tegutseda väljaspool subjekti.

Nii Underilt kui Millaylt leiab naiseks olemise ja naiselike väärtuste üle arutleva soneti:

*Mus naiseks sündinuna võimutseb
mu soo mis tahes kihk või vajadus,
su isiksuse teeb su lähedus
mu silmis meeldivaks, sind igatsen,
su keha rinnal tunda himutsen:
mind juhhib peenelt elu saladus,
on pulsis selgus, meeles hämarus,
pea kaotan, segaduses pakitsen.
Ent ära arva, et kui korra ohtu
mu reetlik veri seadis kaine pea,
sind armastama jään, või puistan lohtu
ehk halvustusele. Ja kindlalt tea:
see kirj ei loe – kui sinuga veel kohtun,
seetõttu kõnetama sind ei pea.*

(Millay 2015: 45)

*Ah! toredaim on elamine maine
Ja vägev vere surematu püüd.
Mind võidab Rõõmu ihar, hõiskav hüüd:
Ei iial olnud ma kaaluja ja kaine.
Ju jalgel maas kui kähär vahulaine
Mu kleidi valkjasroheline siid
Ja kahisedes langevad kõik rüüd,
Sest riidetult on süiski kaunim naine.
Miks lõhnab ka nii helgelt heliotroop
Ja sinab hämarus kui muinaslugu! –
Ah, mina olen juba seda sugu,
Et iga meel mul iga ilu joob.
Nii ahnelt tühjendan ma elulaeka,
Kui surmamõistetud – kel vähe aega.*

(Under 1917: 22)

Esmalt tuleb märkida, et Millay sonetti peetakse enamasti ironiliseks. Sarkasm väljendub eeskätt nelikutes, kus subjekti sisimad omadused taanduvad sooküsimusele: naist ei juhi mõistus, vaid kihk, mis varjutab meeled. Underi sonett on aga vahetu tundmus, nagu pealkirigi ütleb: „Ekstaas”. Siinne luulemina allub rõõmuga meeletuile naudinguile, ta pole kunagi olnud „kaaluja ja kaine”. Ka Millay naissubjekt kaotab aru („ohtu / mu reetlik veri seadis kaine pea”), ent tema kolmikutes ilmub pöördena armastuse kaduvus, *mina* soost tingitud hetkeline arulagedus ei valitse *mind*, et *mina* sulle korra andus, ei tähenda kindlalt midagi. Underi pöördeks on surma toomine viimasesse värssi: kirejanule andumine viitab samuti kaduvusele, ent elu omale.

Kuna Underi *mina* on nii eneseküllane ja *sina* pole *minu* jaoks oht, ei ole kallima võimuses ka *mind* piirata, *minu* eneseteadvust kahandada, *minu* isiklikku ruumi hõivata. Kogu võim on *minu* käes: „su pääle peavad minu ihad jahti”, ning see on võitlus, sõda: „mul veres ammu mäss ja sõda lahti” (1918a: 21). Ning nagu öeldud, on tema sonetid sageli täiesti autoerootilised, vajamata teist enda nautimiseks.

2.3. Loodus ja linn

Tähelepanuväärne osa Underi erootilist luulet asubki täiesti väljaspool *sind*. Need on Underi loodussonetid, kus *mina* kõneleb intiimseist tundeist ja ihast, kaasamata sinna meest. Kui *sind* kirjeldatakse vaid üksikuis luuletusis ihaldusväärse mehena, siis ihaldusväärse, lopsaka ja viljaka looduse kirjeldus täidab peamise osa Underi lembesonettide ruumist: „Kõik pungad pakatavad täies väes” (1917: 7), „Ju punetama sõstrapõõsad löövad: / Neilt raskelt rippumas on rikkad sarjad” (1917: 14), „Nii tiined ristikkeina lõhnavoid” (1917: 15), „Me nägime neid üliküpsi marju” (1917: 16). Poeetiline *mina* sulab loodusega üheks seksuaalsuse ja elutungi, rõõmu ja naudingute kaudu.²⁷ Tema meeletu kirk jaatab elu, ning ehkki sünnib mõistuse kadumisest ja joobumisest, on sihiks viljakus ja elu jätkumine.

Under toob eesti sonetti varjamatu seksuaalsuse, ent lisaks näitab ka selle loomulikkust, looduslikku alget. Veri ei seonu Underi sonettides valu, haavade ega surmaga, vaid elu jätkumisega: „Taas tunnen tuksatavat noori sooni: / – On nagu mind mu öitsev veri ehiks” (1917: 8), „Kui kirsipung mus öitsma puhkeb veri” (1917: 9). Üheks võib saada taimedega: „Ah, puu, kõik õied minu üle, saja!” (1917: 3), marjade ning lõhnadega: „Maad lõbustasid lillehulga mõlud, // Ning sāngi ju mul naersid kirsid suhu / Kui õhetavad suudlusvalmid suud, / Ja sirellõhn mind meelitas – teab kuhu” (1917: 50), merega: „heidan, valge, pala, / Kui mõrsja laineisse, suus rõõmuhõik, – / Mind katvad sinivood kui armuöö” (1917: 49). Looduseski ei loobu *mina* ennast peegeldamast ja kasutab selleks putukaid ning lilli: „Siin alasti ma laman päikest ihkav naine. [---] Näe, mesilased sumisedes tooma / On tulnud öitelt lõhnavatelt mett, / Mind imetlevad nagu imelooma. // Ja liblikad mul suudlemas on kätt, / Ning viljapäakeste blond käharuse alt / Mind rukkilille sinisilmad vaatvad ihkavalt” (1917: 10). Niisiis ei liida seksuaalsus *mind sinuga*, aga just loodusega.

Seksuaalsus seondub intensiivsete värvidega ja päevaga, eluga, see on ürgne nagu loodus. Ka rõivad ja ehted ühendavad *mind* loodusega: looduses lõõvad lilled öitsele, mind kaunistavad kleidid ja pitsid. Inimeste armumängud toovad paralleeli loomariigiga:

*Ja jälgides su schlepi musta madu,
Mis roosa voodrit vilksatab kui keelt,
Ma kõrval' kaldun omalt õigelt teelt;*

*Ees nähes sinu sitikmusti kingi
Ma astun keelduid, kardetavaid radu,
Kust iial ei ma enam pööra ringi* (Under 1917: 56).

Seevastu linn on aseksuaalne ja tuhm: „Ah, linnast tulles, väsind, verevaene” (1917: 10). Kuid sama suhteline kui aeg on ka ruum: *sinuga* saabuvad värvid ning tänavad saavad osaks loodusest: „Sa jälle tuled meie halli linna! / Siis on kui oleks kullatud me majad, / Kui öitsvad puiesteed me kitsad rajad, / Kus lõpmata ma tahaks käima minna” (1917: 13).

²⁷ See on vastupidine Juhan Liivi poeetilisele maailmale, kus samuti on inimene loodusega üks, aga mitte elu, vaid surma kaudu. Jüri Talvet kirjutab: „Liiv samastab inimese ja looduse vahekorras elu mööduvuse ja surmaga: olemise valu läbib kogu elavat ja kõiksust, ei ole vahet linnukeste ja inimeste kannatusel ja ahastusel” (Talvet 2012: 63).

Millay armastussonettide kujundeis ei ole väliskeskkonnal määravat rolli. Millay kasutab küll looduskujundeid, enamasti võrdlustena, ent luulemina ümbritsev ruum tähendab reeglina metafoorset paika, väljendades subjekti sisimat *mina*, tema olemust, teisalt ka kultuurilist ruumi. Underi *mina* loob end looduse abil, Millay poeetiline *mina* otsib pidepunkte pigem otseste viidetega või metapoetiliselt luuletraditsioonidega, vaimse ruumiga, millest ta on läbi kasvanud. Nt: „Mitte ükski roos, mis aias iial kasvanud, / ei Home-rose, ei Omari [Umar Hajjami – *R. L.*], ei minu” (1988 [1921]: 17). Underi ekspressiivne luule püüab vabaneda kultuurist, mida siin sümboliseerib linn. Paradoksaalseks, samuti tähenduslikult mitmeplaanilisemaks muudab vabanemiskatse see, et need ekstaatiliselt ja joobunud laulud esitatakse rangeimas kanoonilises vormis. See on taltsutamatu stiihia, mida ilmutatakse lugejaile maksimaalselt korrastatud luulekeeles.

Lääne kultuuris on kaost traditsiooniliselt kujutatud naiseliku ja korda meheliku algena – ning seda kinnitab eeltoodud Underi sonett naiseks olemisest, Millay aga pöörab need rollid vastupidi. Sonetis sonetist „I will put Chaos into fourteen lines” (1988 [1954]: 153) surub naissubjekt amorfse meessubjekti Kaose rangesse vormi, andmata talle võimalust isegi kõnelda või *minale* vastata.

2.4. Aastaajad ja ajalikkus

Underi ja Millay lembesonettide ruumiline maailm lahkneb laial määral, ajalisel teljel need aga suuresti kattuvad: keheline armastus seondub õitsvate ja viljakate aastaaegadega.

*Nüüd jälle tulevad need valged ööd,
kus und ei saa ei taevas, maa, ei meri,
ei inimestelaste kihav veri,
kus ihad hinges hõõguvad kui söed.
Need valged ööd, kui hõbevalged keed:
kõik lõhnad õite siidilises süles
siis sala värisedes ärkvad üles,
ja vana muinaslaulu laulvad veed.
Siis kuldseis juuksis lehitsemas tuuled
ja suuris silmis salaline sära,
maailm täis valgeid unenägusid.
Ja puna-punasemaks paisumas mu huuled
– ei suuda keegi suudelda neilt ära
neid lugemata valmind suudlusi.*

(Under 1918a: 18)

*Kel suud mu suu on andnud, miks ja kus,
mul unus, kelle kätele mu pea
on toetund hommikuni; akna peal
taob viirastuste vihm, üht küsimust
sel ööl ta korrutab, täis segadust.
Peast läinud poistest, kes mu poole eal
kesköiti karjel enam end ei sea,
mu hinge jäänud vaikne pakitsus.
Nii talviti on seismas üksik puu,
ja kuigi linde lahkumas ei näind,
ta tunneb okstel vaikust lasumas:
ei öelda saa, miks tulnud arm ja läind,
tean vaid, et suvi laulis minu suul
kord viivukeseks, kuni vakatas.*

(Millay 2015: 45–46)

Mõlemas sonetis kujutatakse suve lõputute ja anonüümsete suudluste ajana: Underi *mina* suudlusi ei suuda valgeil õil keegi ära suudelda, Millay *mina* seostab samuti suve suudlustega – mäletamata, keda ja miks ta suudles, teab *mina* vaid seda, et suvi laulis ta suul. Iseloomulikult on sonettides valdavalt rõõmsatooniline Under siingi pilgu tulevikku suunanud: kõik on ärkamas ja

tärkamas. Millay sonette läbib seevastu kaduvusetunne ning siingi heidab poetess pilgu olnule. Underi sonett lõpeb kõige algusega, Millay soneti alguseks on kõik juba möödas. Underi luulemina ihad alles hakkavad hõõguma, Millay luulemina hinge on jäänud vaikne pakitsus. On äärmiselt huvitav, et kolmikute avavärss seob mõlemas sonetis *mina* puuga: Underi luulemina juukseid lehitseb tuul, Millay *mina* on aga üksik raagus puu, mille okstel lastub vaikus. Oluline on ka lõpunoot: Underi soneti viimane värss viitab lõpmatusele lugemata suudluste näol, Millay oma sulgub lõplikkust rõhutades ja suubub vaikusse.

Underi ja Millay lembesonettides on kevad ja suvi armatsemise aeg, talv külm ja frigiidne. Kuid nagu linn – mis lööb öitsele *sinu* saabudes –, on ka aastaajad Underi luules suhteliseks mõisteks: „Mu kevad algab pääle jõulu juba! / Nüüd külvab oma esimese idu / ja viinakuuni kestab siis see pidu – / nii kaua maitseda mul antud luba!” (Under 1918a: 29) – naudingulist pulbitsev kevad kestab seega detsembri lõpust oktoobrini. Meelised tundmused ei sünni üksnes õigest aastaajast ega ruumist, vaid need võivad muuta ka linna ja talve looduseks ja suveks. Ka Millay kõnnib armastatuga kevadesse („kõnnime koos edasi kevadesse / see peab olema armastus”, 1988 [1922]: 28), ent sedagi kujundit – nagu tervet tema luuleilma – iseloomustab tihti negatiivne perspektiiv: „Ma tean: su jaoks ma olen suvi vaid, / täit aastaringi minus sa ei näe” (1988 [1922]: 27), samas kui Under väljendab kevadet ja suve kui armastuse aega enamasti jaatuse kaudu. Underi sonettides päike joovastab ja paneb vere käima ning Millaygi seostab selle mitmel puhul armastusega, nt: „Ma palun, kas või üksnes täna, mu kallim, / jää mu kõrvale, sel teekonnal päiksesse” (Millay 1988 [1923]: 28).

Underi sonetiseeria „Kevad” avasonett toob välja mitu tähtsat tahku *mina* identiteedi kohta: „Ei ole ammu näinud ma nii palju päikest! / Ta voolab aknast tuppa nagu kuldne viin / ja purju paneb mind, kes kaua paastusin, / ning minu lapse sasipäikest väikest” (1918a: 15). Esiteks *mina* kui laps, aga ka loodus ja elu, teiseks meeletu armastaja ning kolmandaks ühendab Under mitmel puhul oma luulemina religioossete tunnete ja hardusega (vt ka „pean seisatama nagu palvetaja”, 1918a: 16). Suvi on hulluse ja meeletuse, talv mõtlemise aeg: „Ei täna elumõtet küsi ma, ei päri: / Seks aega küll, seks aega sügisel / Ja kurval, külmal, kainestaval talvel” (1917: 9). Armastus on Underi sonettides eeskätt kehaline, Millay luulemina räägib armastusest kui pelgast tundest, ent see on sama kaduv kui kehaline kihk. Kui sonetivorm andis Dante ja Petrarca sonettides individuaalsele tundele igavikulise ja transtsendentse mõõtme, siis Underi ja Millay sonetitoodangus on armastuse kaduvus saanud konstandiks. Seejuures on Millay armastusluules tunded ja ihad lõplikud, Underi omas kulgevad need tsükliliselt nagu aastaajad. Armutunne, kirg ja elu kaduvus on Millay lüüriliste lembesonettide üheks peamiseks motiiviks, need on paratamatud nagu loodusnähtused: „Ära haletse, et päevavalgus / päeva lõpuks kaob [---] Et inimiha nõnda kärmelt vaob / ning et armastusega sa enam mind ei vaata” (1988 [1922]: 29). Meel on vilgas, aga süda õpib liiga aeglaselt ja see tekitab haletsust.

Ent ka Millay sonettides leiab Underi hetkelist iha rõõmuga ja jaatavalt pühitsevatele värssidele („Siis kadugu kõik kord ja kõlblus, komme: / siis, sõber, tasuma pead oma võla, / siis armastan sind täna, mitte homme!”, Under 1918a: 21) ohtraid vasteid: „Ma unustan su hetkega, mu kallim, / Nii et võta

viimast sellest, oma väiksest päevast” (Millay 1988 [1921]: 11), „Oh, ära arva, et olen töotusele truu!” (1988 [1921]: 10), „Vaid kuniks selle sigareti läidan, / üksainus hetk veel enne, kui kõik kaob” (1988 [1921]: 15). Just nende Millay sonettide hoiakud, usk vabasse armastusse ja kõige ajutisusse, saavad Uue Naise hääleks ning neid 1920-ndate hakul kirjutatud sonette on käsitletud maailma sonetiloos petrarkistliku traditsiooni kontekstis murrangulistena. Siit leiamegi Underi ja Millay sonettide suurima ühisosa.

2.5. Surm ja elu

Põhiline lahknevus Millay ja Underi sonettide luuleilmas ilmneb subjekti suhtes surma ja ellu:

*Ei, sirelitest armsam sa ei näi
või kuslapuust; ja valgeist moonidest
sa pole nägusam – su võludest
ei heitu ma; ent sattuda ei või
su lähedusse; nõrken, ringi käib
mu segaduses pilk, ja pagedes
sust pääsu otsin. Vannun, udu sees,
kuukiirtes kõnnin nõnda ähmispäi.
Kui see, kes oma jooki iga päev
veel ühe piisa mürki tilgutab,
et surma kümne koguski ei tooks,
nii mina karastunult iluväes
tund-tunnilt seda rohkem tarvitan –
ja ellu jätab mu see surmav jook.*

(Millay 2015: 42)

*All sirelpõõsa sinetavaid sarju
Mu valge käsivars kui luige kael
Nüüd küünib kobaraid, mis okste lael
Loond loogeldes suurt värisevat varju –
Ja silmad niiskuvad: ei julge harju
Nad iluga, liig raske minu vael –
Ah, piki maja nagu punav pael
Veel pungi puhkemas kui suuri marju!
Ja tõstan säravamat safirkrooni,
Et ta end juuste kuldses kuhjas plehiks,
Ma õite rasket küllust üle pää.
Taas tunnen tuksatavat noori sooni:
– On nagu mind mu õitsev veri ehiks –
Ah, elada on imeliselt hää!*

(Under 1917: 22)

Nii Underi kui ka Millay luulemina naudivad armastust selle harjal, kumbki ei usu igavesse armastusse, mõlemad annavad naissubjektile oma luulekultuuris uutlaadi hääle ja esimest korda on naine sedavõrd avameelselt seksuaalne. Ent erinevalt Underi *minast* on Millay *mina* suunatud tühjusse, vaikusse, surma. Enamasti paigutuvad need olematust tähistavad kujundid lõpuvärssi, toetades autometafoetiliselt tähendustasandit. Isegi armastus on Millay poeetilises maailmas lähedane eimiskile: „See ongi armastus, kui see üldse midagi on” (1988 [1922]: 28). Lõpuks pole miski määrav: „Kas me leiame selle, mida otsime, või mitte / on tühine, bioloogilises mõttes” (1988 [1921]: 11). Mitmel puhul võrdleb Millay armastust otse surmaga, mõlemad on sama soovitatavad. Millay armastussonettide üks peamotiivi ongi armastuse kaduvus, mida väljendatakse nii selle põgususe kuulutamise kaudu kallimale kui ka püüdes ise selle ajutisusega leppida.

Underi sonettide surmamotiivi sihiks on elada veel kirglikumalt ja veel rohkem nautida kogu küllust: „Nii ahnelt tühjendan ma elulaeka, / Kui surmamõistet – kel vähe aega” (1917: 22). Underi semantiline poeetika sarnaneb siin Louise Labé omaga, kelle jaoks iha on kõik: „kuid ära kaota mulle kallist iha, / sest temata ei saa ma muud kui surra” (Labé 2007: 33). Lein ja surm märgivad Underi luules armastuse puudumist, *sinust* lahkumist: „Kuid – sur-

mamõistetud ju suudlus suul, / Mult langemas su käsivarte ahel / Ning huulelt vabanemas ihar huul, // Ja lahkumise rusuv lein me vahel” (1917: 20). Kuivõrd surm seondub siin aastaagadega, siis on ka hukkk tsükliline – igale talvele järgneb kevad. Surm seostub ka linnaga, kultuuriga ning kaine mõistusega: „Ja meeled mahajätvad kainus-haua. / Neilt suudluspäivilt magus-magusa-telt, / Ning neile päivile – kurb nekroloog” (1917: 59). Nii märgib surm kõike *minu* pärisosast välja jäävat. Samuti järgneb igale surmale uus ärkamine, kevad. Underi luule elujaatuse võtab kokku õhkamine: „Ah, elada on imeliselt hää!” (1917: 8).

3. Kokkuvõtteks

„Pärast „Sonette” polnud eesti kirjandus enam endine,” on kirjutanud Sirje Kiin (2009: 218). Marie Underi „Sonetid” on tõepoolest märgilise tähtsusega luuleraamat eesti kirjandusloos enneolematu menu, vastaka retseptiooni, eelkõige aga ainese, hoiakute ja luulehääle poolest. Mõistagi tulenesid kaks esimest kolmandast, Underi luulekogu uuenduslikkusest: ülimalt sensuaalsus ja kehalisus, äärmine isiklikkus, pillavus ja kergemeelsus, ning see kõik on esitatud naishäälel ning sonetivormis. Nagu Labé ja Stampa omal ajal, riskis Undergi oma reputatsiooniga: kuna poeetilise *mina* hääle samastati autori eneseväljenduse, tema tunnete, mõtete ja läbielamistega, kujutatakse toonastel karikatuuridel Underit tema sonettides kirjeldatud pitsides. Isegi need kriitikud, kes avakogu järel Underi suurust adusid, püüdsid hiljem erootiliste sonettide tähtsust tema loomingus kahandada. See on ka õnnestunud – kirjandusteatmikud peavad üksmeelselt Underi kesk- ja kõrgajaks perioodi, mil ta sonette pea üldse ei loonud, ning juba 1940. aasta kordustrukiks oli Under ise luuletusi tugevalt tsenseerinud, vähendades nende seksuaalsust.

Ometi ei olnud need Marie Underi 1917. aastal eesti keeles avaldatud sonetid uudsed ainult Eestis, vaid märkimist väärib nende koht ka maailma sonetiloos. XX sajandi alguse piirenihutavaks naishääleks sonetis peetakse Ameerika poetessi Edna St. Vincent Millay 1920. aastatel ilmunud luulet. Millay armastussonetid – mis jaotuvad Underiga võrreldes pikemale perioodile, kuulsaima seeria „Fatal Interview” kirjutab ta 1941. aastal – lahkavad armastust rohkematest vaatenurkadest. Laias laastus võib Millay puhul rääkida petrarkistliku subjekti kontekstis kolme tüüpi luuleminast, kuid ehkki nende subjekti eneseteadvuse, iha ja teise suhe erineb, ühendab Millay sonette subjekti vajadus privaatsusele ja teisest sõltumatussele. Esimest tüüpi vastuhakk petrarkistlikule diskursusele väljendub sonetiseerias „Sonnets from Ungrafted Tree”, kus ta näitab naissubjekti eneseformatsiooni väljaspool iha ning teist; teiseks toob ta seerias „Fatal Interview” nähtavale iha enda piirid: mis saab, kui petrarkistlik iha on täidetud ja lõpule viidud. Kolmas tüüp koosneb lühematest lüürilistest sonetiseeriatega, kus naissubjekt keerab traditsioonilised soorollid pea peale ega tunnista igavest ja platoonilist armastust, vaid näeb armastust silmapilguna ja hetkenaudinguna. Just siin ilmneb ka selge paralleel Marie Underi Siuru-aegsete sonettide eneseteadliku naissubjektiga, kes väljendas kõlavalt kehalisi ihasid igavikuliste tunneteta.

Erinevalt Millayst objektistab Underi armastussonettide naissubjekt ihaldatu täielikult, kasutades eeskätt äärmuseni viidud petrarcalikku enesepeegeldust. Traditsioonilist meeshäälset petrarkismi vaadeldakse patriarhaalse

korra kinnistajana, sootehnoloogiana, mis jätab naise objekti staatusesse ning naise objektistamine märgib meeste domineerimist ja võimutahet vastassoos üle. Underi naishääle sarnast hoiakut ihaobjekti suhtes on aga, vastupidi, peetud feminiinseks omaduseks. Karl August Hindrey nimetas seda naiselikku enesekesksuseks (1917: 1), Helmi Tõramaa lahutab aga naiselikkusest daamilikkuse ning heidab just viimast Underile ette: „Feministliku vaatenurgaga moralist Tõramaa ei pannud Underi sonettidele kokkuvõttes pahaks mitte niivõrd nende naiselikku erootikat, kuivõrd daamilikku enesearmastust, mis olevat loodud mehe poolt ja mehe jaoks” (Kiin 2009: 728; vt ka Tõramaa 1917).

Tuleb ka märkida, et Underi luulesubjekt ei ole Millayga võrreldes nii komplitseeritud ja ambivalentne, tema peamine vastuolu seisneb mõistuse ja südame vahel. Ent seegi lõhe joonistub korrapäraselt välja Underi poeetilise maailma struktuuris, kus talvel valitseb kainus, paast ja kasinus, suvel vallutab *minu* aga veri ja meeletus. Underil on mees taandatud vaid *mina* iha objektiks, seega ei pääse too ohustama ka *minu* eneseteadvust. Millay iha objekt on samuti iseseisev subjekt oma iseloomu ja tahtega, sestap jääb siin tähtsaks motiiviks oma piiride ja privaatsuse ruumi säilitamine.

Underi ihalevad sonetid muutuvad täiesti autoerootilisteks sensuaalses iha objektita looduslühirikas: *mina* naudib kesk iharat ja külluslikku loodust ennast ja oma ihu kaunidust. *Minu* eneseloomist peegeldavad lilled, liblikad, mesilased, meri. Underi ihaleva loodussoneti juures näeme ennekõike Villem Ridala sensuaalsete sonetiseeriade mõju (1914).

Nagu varem Mary Wroth ja Elizabeth Barrett Browning, võitleb Millay oma subjektile ingliskeelses petrarkistlikus traditsioonis välja oma koha. Mary B. Moore'i (2000) ja Natasha Distilleri (2008) analüüs on näidanud selle võitluse õnnestumist erinevate strateegiatega. Underi sonetid aga alles loovad eestikeelset armastussonettide traditsiooni. Nii oli tema sonettidel täiesti teistsugune kultuuriline taust kui Millayl, kelle sonetiseeriad paigutusid petrarkistlikust traditsioonist kantud angloameerika luulesse ereda kontrastina. Ants Orase viidatud vabastav eraldatus vanast luulekultuurist (Oras 1939) andis Underi naishäälele ka petrarkismi diskursuses teatava eneseküllasuse. Under küll nihutas naissubjekti piire eestikeelses luules, kuid jäi naisautorina siiski jätkuvuse ja traditsiooni kandjaks eesti luules.

Kogu Marie Underi sonettide semantilisele maailmale annab lisamõotme ja võimaliku pöörde tema esimese luulekogu esimene luuletus „Need minu ilusaimad laulud pole siiski”. See on Underi loomingus ainulaadne sonett nii perspektiivilt kui ka ülejäänud tolle perioodi sonettide tähendusliku tasandi seisukohalt.

Allikad

Millay, Edna St. Vincent 1988. Collected Sonnets. New York, London jt: Harper Perennial.

Millay, Edna St. Vincent 2015. Sonette. Tlk Maria-Kristiina Lotman. – Vikerraar, nr 6, lk 42–46.

Under, Marie 1917. Sonetid. Tallinn: Siuru.

Under, Marie 1918a. Eelõitseng. Tallinn: Odamees.

Under, Marie 1918b. Sinine puri. Tallinn: Siuru.

Kirjandus

- Distiller, Natasha 2008. *Desire and Gender in the Sonnet Tradition*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Doren, Carl Van 1966 [1924]. *Many Minds: Critical Essays on American Writers*. Port Washington, N. Y.: Kennikat Press.
- Fuller, Jonathan 1972. *The Sonnet*. London: Meuthen & Co Ltd.
- Hindrey, Karl August 1917. Kirjandusest. Marie Under. Sonetid. – Postimees 11. X, lk 1.
- Kiin, Sirje 2009. Marie Under. Elu, luuletaja identiteet ja teoste vastuvõtt. Tallinn: Tänapäev.
- Labé, Louise 2007. *Eleegiad ja sonetid*. Tlk Uku Masing. Tartu: Ilmamaa.
- Lacan, Jacques 1998. *The Seminar of Jacques Lacan: The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. Book XI. New York–London: W. W. Norton & Company.
- Lotman, Rebekka 2015. Naise eneseteadvuse ja iha süünd sonetis. Marie Under ja Edna St. Vincent Millay (I). – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 385–402.
- Moore, Mary B. 2000. *Desiring Voices: Women Sonneteers and Petrarchism (Ad Feminam)*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Oraas, Ants 1939. Naiskirjanikest meil ja mujal. – Looming, nr 7, lk 735–741.
- Raudsepp, Hugo 1918. Eesti luule 1917. – Tallinna Teataja 13., 14. III, lk 2.
- Ridala, Villem 1914. *Kauged rannad*. Tartu: Noor-Eesti.
- Talvet, Jüri 2012. *Juhan Liivi luule*. Monograafia. Tallinn: Tänapäev.
- Tõramaa, Helmi 1917. Daam ja armastus. – Naiste Töö ja Elu, nr 27, lk 210–212.

The birth of the female self and desire in sonnets: Marie Under and Edna St. Vincent Millay (II)

Keywords: sonnet, women authors, desire in literature, Petrarchism, Marie Under, Edna St. Vincent Millay, Estonian poetry

In 1917 two great female sonneteers published their debut poetry collections: Marie Under in Estonia and Edna St. Vincent Millay in US. Both poets gave voice to the desiring and self-conscious New Woman in their sonnets: their sonnet series are openly erotic and sensual, their female personas do not believe in eternal love and desire sensuous pleasure now and here.

The first part of the article gives an short overview of Petrarchism and female sonneteers, who have given voice to the woman in this primarily masculine discourse. It also points out the different cultural contexts of Millay's and Under's desiring sonnet series. Millay's sonnets mark a break with tradition, whereas the female voice of Under's sonnets continue a line of female poets, whose roots trace back to the Estonian folk song.

The second part of the article gives a comparative analysis of the semantic world of Millay's and Under's love sonnets. Their both personas give expression to similar attitudes, but from this similarity emerges also the difference between them. Unlike Millay's female persona, the voice of Under's love sonnets objectifies her desired one entirely, mainly by using Petrarchan self-reflection in its extreme. While this kind of objectifying has been seen as something overly masculine in

feminist criticism, in the case of Under's poetry the critics have described it as a primarily female characteristic. Under's desiring sonnets become completely autoerotic in her sensual nature sonnets which lack any object of desire: in the midst of desirous and exuberant nature the persona enjoys herself and the beauty of her body. Here as well, the formation of the persona takes place through mirroring, but here the nature itself is used as mirror (flowers, butterflies, bees, sea etc.), not the loved one as in the case of Petrarchism.

Although soon after publishing most of the critics praised the novelty of Under's sonnets, afterwards their importance in the critical discourse of Estonian literature has been diminished. That is probably why the author herself later censored her sonnets and excluded the most erotic ones from the revised editions and poetry collections. However, the main conclusion of the article is that Marie Under's sensual sonnets written in her Siuru period were innovative not only in Estonian poetry, but in the context of the whole tradition of Petrarchism.

Rebekka Lotman (b. 1978), MA, University of Tartu, Institute of Cultural Research and Fine Arts, doctoral student; Tallinn University Press, Editor-in-Chief, rebekka.lotman@tlu.ee

MIKS EESTIKEELSETE TRÜKISTE TSENSUUR KOLIS 1869. AASTAL RIIGA?

Eelmisel aastal avaldatud kirjutises „Kui Liivimaa ajakirjandust tsenseeriti Riias” (Paatsi 2014) ei suutnud ma vastata küsimusele, miks järsku viidi eestikeelsete trükiste tsensuur Liivimaa pealinna Riiga, ja mõnele teiselegi küsimusele. See samm sünnitas omajagu segadust nii eestikeelse ajakirjanduse kui ka teiste trükiste tsenseerimisel ja põhjustas hulga palvekirju jätta tsensuur siiski Tartusse. Nii teatas Trükiasjade Peavalitsus Tartu üksiktsensorile vastuseks kirjastaja Heinrich Laakmanni kirjale, et muretsemiseks Eesti Postimehe tsenseerimise pärast pole mingit põhjust (EAA, f 321, n 1, s 139, l 21–23). Sakslastest eesti- ja läti keelsete trükiste tsensorite asendamine õigeusulistega oli küll kindel märk vene mõju tugevdamise vajadusest, ent selgemad põhjused jäävad siingi nimetamata. Loo tagamaale heidab valgust impeeriumi siseministri Aleksander Timaševi (1818–1893) konfidentsiaalne kiri 31. augustist 1869 (nr 2484) Balti kindralkuberner Pjotr Albedinskile (1826–1883). Leidsin sellest Märt Pukitsa ära kirja Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist (f 229, m 5:17, l 11–16). Proovisin küll mitmeid kordi Läti Riiklikust Ajalooarhiivist kirja originaali leida, ent asjata, sest kubeneri ja tema kantselei fond on määratu. Timašev märgib kohe kirja algul, et tema kõrgeausus on väljendanud soovi saada teateid, mis sundis tsensuuriametkonda eesti-läti trükisõna koondama Riiga. Juba seegi on üsna hämmastav, et ettevõetud sammudest polnud keskvoim teavitanud isegi kohaliku kõrgema võimu esindajat Balti kindralkubeneri.

Küsimus läti-eesti trükisõna koondamisest Riiga tekkis 1868. aastal sealsele üksiktsensorile läti keelt valdava abilisest leidmisega. Esitatud kandidaatidest ei vastanud keegi tsensuuriametkonna tingimustele: ta ei tohtinud olla sakslane ega luterlane. Need nõudmised vastasid valitsuse üldisele taotlusele piirata germaniseerimist Balti piirkonnas. Seejuures peeti silmas, et trükisõna on abinõu ühiskonna poliitiliseks kasvatamiseks ja nõuab suurt tähelepanu ning ettevaatlikku valitsuse järelevalvet, eriti see trükisõna, mis on mõeldud rahva alamkihtidele.

Minister kirjutab, et Balti piirkonnas ei ole asjad viimastel aastatel arenenud mitte täiesti kooskõlas valitsuse kavadega, sest kohalik trükisõna on koonduvad peaaegu eranditult selle inimrühma kätte, kelle tendentslikkus on väljaspool kahtlust. Eesti-läti trükisõna teenib eranditult saksa propaganda relvana, mis viib rahvahulgal igakülgele eraldumisele ühisest isamaast. Minister mõõnis, et mitte üksnes toimetajad ja kirjastajad, vaid ka läti ning eesti trükiste tsensorid olid eranditult sakslastest luterlased. See on seda sobimatum, et trükiasjade valitsuses pole kirjandus- ja teadussfääris üldse vene inimesi, kes oleks tuttavad läti ja eesti keelega ning seetõttu võimelised jälgima eesti ja läti trükisõna tegevust ning suundumusi. See trükisõna jääb väljapoole igasugust kontrolli ja Vene riigi huvid pole siin piisavalt kaitstud. Selle kinnituseks toob minister fakte Trükiasjade Peavalitsuse tellitud kokkuvõttest läti trükisõna kohta: eranditult luterlik, rahvakooli-

des on peamise õppeainena esiplaanil luterlik religioon, järgneb saksa keel. Kuramaa rahvakoolides on saksa keel koguni õppekeeleks. Ka läti kirjandus põhineb saksa keelel nagu ka autorite ja kirjastajate kooliharidus. 82 raamatust ja kolmest nädalalehest, mis 1868. aastal Liivi- ja Kuramaal välja anti, pole ükski kirjutatud vene vaimus, kuid seevastu kõnelevad kõik Saksamaast, tema õnnelikust rahvast, üksmeelselt ollakse vastu õigeusule.

Nende töikade valgusel jõudis trükivalitsus veendumusele, et vaja on pöörata tõsist tähelepanu eesti ja läti trükisõnale, kaasata tsensuuri uusi inimesi, kes ei kuulu luterlaste ja sakslaste hulka. Riia tsensuuris ilmnenu asjaolu saigi ajendiks eesti-läti tsensuuri ümberkujundamisele. Selgus muudki. Pärnus tegeles tsenseerimisega kohalik bürgermeister J. R. Jacoby,¹ kes ei osanud vene keelt ja polnud suuteline täitma valitsuse korraldusi tsensuuri asjus ning tagama korrapärast läbikäimist trükivalitsusega. Juba vene keele mittevõrdamine näitas tema ühekülgselt saksa vaadet. Pärnu magistraat pakkus Jacoby asemele küll telegraafikontori ülema N. F. Amendet,² ent ka tema ei sobinud mitmel põhjusel. Tartus tegeles eesti- ja läti keelsete teoste tsenseerimisega üksiktsensor, kes ei osanud neid keeli. Ta juhendus üksnes Tartu ülikooli kahe saksa soost lektori otsustest. Sellise korra tõttu sai arvata vasti võimalikuks Eesti Postimehe kahe lisalehe ilmumine tsensuuriametkonna loata alates 1864. aastast 1868. aastani. Jelgavas (Miitavis) töötas küll läti keelt oskav tsensor, ent tema töökoormus polnud piisav. Nendes kohtades polnud kohalik tsensuur sellisel tasemel, et seda säilitada.

¹ Julius Roman Jacoby (1818–1916), kaupmees ja Pärnu bürgermeister (1857–1862, 1866–1877).

² Nikolai Friedrich Amende (1840–1923), kauaaegne telegraafikontori ülem Pärnus. Usutavasti ei meeldinud ka tema puhul saksa päritolu ja luteri usutunnistus.

Trükiasjade ametkond jõudis kokkuvõttes järeldusele, et läti ja eesti trükiste tsensuur tuleb koondada Riiga. Ka ei nõua lihtrahva ajalehed, nende kinnitatud programmid ja sisu erilist ruttu trükkimisega, et neid ei võiks tsenseerida Riias. Siseminister möönab küll mõningat kaasnevat tüli toimetustele, ent toob näiteks ajalehe Don, mis ilmub kaks korda nädalas Voronežis, kuid seda tsenseeritakse Moskvas.

Tsensuuriametkonna esialgne plaan oli küll jätta eestikeelsete trükiste tsensuur Tartusse. Hakati otsima usaldusväärseid tsensoreid Tartusse ja Riiga, sobivate isikute leidmiseks pööruti Riia õigeusu piiskopkonna juhi Veniamini³ poole. Viimane soovitas kaht keeli oskavat isikut Riia Vaimuliku Seminari õppejõudude seast, ent ei osanud nimetada Tartusse sobivat kandidaati. Seejärel langetati otsus koondada kogu tsensuur Riiga ja üksiktsensori abilisteks kinnitada Riia Vaimuliku Seminari õppejõud Andrei Ruppert (Ruperts) ja Mihhail (Mihkel) Suigusaar ilma iseseisva õigusega keelata või lubada midagi trükki. Tekkiv kulude kokkuhoid tsensuuri ümberkorraldamisest arvati kuni 2000 rublale aastas. Minister tunnistas, et eesti-läti trükisõna ei tohi jätta tähelepanuta, tarvitusele tuleb võtta abinõud, mis pidurdaksid võimalikku kahjulikku ühekülgselt saksa mõju eesti ja läti trükisõnale.

Uuendused muutsid balti tsensuuri isikkoosseisu, vähendasid sakslaste ja luteri kiriku ühekülgselt mõju ning võimaldasid valitsuse paremat järelevalvet seni ligipääsematu trükisõna üle. Tehud muudatustega polnud rahul ajalehe Eesti Postimees väljaandja ja luterlik vaimulikkond. Heinrich Laakmanni kurtmist ei pidanud minister sedavõrd kaalukaks, et loobuda vastuvõetud ot-

³ Kodanikunimega Vassili Karelin (1822–1874), juhtis piiskopkonda 1867–1874. Oli töötanud Saaremaal Kaarma kihelkonnas ja Kuressaares preestrina (vt lähemalt Патриарх Алексей II 1999: 267–273).

sustest, lisaks polnud trükimaterjalide läkitamine Riiga kaugeltki nii raske, nagu Laakmann oma kirjas väitis. Seda kinnitas Eesti Postimehe ilmumine ja augusti algul esitatud loataotlus uuele eestikeelsele perioodikaväljaandele.⁴ Liivimaa Konsistooriumi protest⁵ seevastu veenis kasutusele võetud meetmete otstarbekuses, mis puudutas luterlike teoseid. Ministrile oli luteri usu puutumatus vastuvõtmatu. Ka ei võtnud ta omaks etteheidet, et asju ei kooskõlastatud kindralkuberneriiga. Kasutusele võetud meetmed olid siiski üksikkorraldused, mis puudutasid üsna piiratud ringkonna huve ega muutnud seaduses ettenähtud korda.

Tartu eestikeelsete trükiste tsensuur lõpetas töö 1869. aasta mais. Eesti Postimees (14. V, nr 20) sai viimase trükiloo Tartus 13. mail 1869, järgmisele numbri (21. V, nr 21) andis loa (28. V) Tartu politseimeister Martin von Jannau (1810–1870).⁶ Ühtlasi avaldas ajaleht teate trükiste läbivaatamise lõpetamisest Tartus ja edasisest kontrollist Riias

⁴ Raske öelda, millise väljaandega oli täpselt tegemist.

⁵ Protest on siinkirjutajale tundmatu. Ilmselt protesteeris konsistoorium selle vastu, et vaimulikke trükiseid vaatas läbi ja neile andis trükiloo küll konsistoorium, ent lõpliku otsuse tegi siiski üldtsensuuri esindav õigusuline Suigusaar. Sellelt pinnalt ei jäänud pahandused tulemata.

⁶ Eesti Postimehe ilmumiskuupäev ja tsensuri luba ei klapi. Tõenäoliselt ilmus ajaleht ikka pärast tsensuuriloo saamist.

(„Eesti Postimehhe” teadaandmised ja kulutamised 1869). Suigusaar on andnud Eesti Postimehele (11. VI, nr 24) esmakordselt trükiloo 2. juunil 1869. Samamoodi kulgesid asjad Pärnus. Sealne ajaleht avaldas veel kohaliku tsensuuri loaga Trükiasjade Peavalitsuse teate, milles „trükmeister ja seitungi väljaandja” Borm teatas, et kiirete tööde puhul peab tellimus nüüdsest kaks nädalat varem kohal olema („Perno Postimehhe” teadaandmised ja kulutamised 1869). Suigusaar annab Perno Postimehele (18. VI, nr 24) esmakordselt ilmumislöö 7. juunil 1869.

Siseministri kirja põhjal võib öelda, et eesti- ja läti keelsete trükiste tsensuuri Riiga koondamise laiem eesmärk oli valitsuse soov suurendada kontrolli Liivimaa põlisrahvaste ajakirjanduse ja kirjanduse üle, vähendada saksa mõju ja vahetada välja luterlastest saksa-meelsed tsensurid. Kulude kokkuvõtte oli siinjuures siiski teisejärguline. Kogu siseministeeriumi ja sellele alluva Trükiasjade Peavalitsuse tegevus pidi kaasa aitama vene mõju suurenemisele Läänemere kubermangudes.

Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teema „Kirjanduse formaalsed ja informaalset võrgustikud kultuuriloo allikate põhjal” (IUT22-2) raames.

VELLO PAATSI

Kirjandus

„Eesti Postimehhe” teadaandmised ja kulutamised 1869. – Eesti Postimees 21. V, nr 21, lk 85.

Paatsi, Vello 2014. Kui Liivimaa ajakirjandust tsenseeriti Riias. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 284–290.

„Perno Postimehhe” teadaandmised ja kulutamised 1869. – Perno Postimees 4. VI, nr 23, lk 9.

Патриарх Алексей II 1999. Православие в Эстонии. Москва: Церковно-научный центр „Православная энциклопедия”.

PIMESTAV VALGUS

Asta Põldmäe. Ja valguse armulise. Kirjatöid aastaist 1975–2013. [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus, 2014. 588 lk.

Olles lugenud Asta Põldmäe elutöö pea nelja aastakümnet hõlmavat (vahe)kokkuvõtet „Ja valguse armulise”, jääb minulgi sarnaselt Mihkel Kunnusega arusaamatuks, miks see särav kogumik ei pääsenud märtsis kirjutussportlaste iga-aastaselt auhinnavõistlusel vähemalt esseistika eelvoorust edasi.¹ Kuid eks see au omistamine ole teisejärguline, kui teos püsib selletagi omil jalul: lisaks positiivsetele arvustustele² on Janika Kronberg hinnanud „Ja valguse armulise” viimase kahe aasta üheks olulisemaks kriitikakogumikuks.³ Seega tunnustavat vastukaja on Põldmäele jagunud ja ega siinnegi kirjutis sellest pääse.

Kui hakata määratlema, missuguste kirjatööde kogumikuga on täpsemalt tegemist, tuleb loetelu pikk. Seal on nii artikleid, arvustusi, esseesid kui ka hüvastijätte ja väliskirjanduse käsitlusi, kuid nende eraldi üles loetlemisel ei olegi mõtet, sest neid kõiki ühendab üks kirjanikupilk, mida kannustab (sõnamänguga kaasa minnes ehk isegi „pime”) usk kirjanduse kõikvõimsusesse. Tuleb nõustu-

¹ M. K u n n u s, Kirjutussportlaste pjedestaal. – Sirp 13. IV 2015.

² R. V e i d e m a n n, Asta Põldmäe *hortus litterarum*. – Postimees. AK 5. IV 2014, lk 8–9; R. V e i d e m a n n, „Ainult valguses saab kõik olevaks”. – Looming 2014, nr 8, lk 1185–1187; A. K õ v a m e e s, Tüüned kirjanduspeegeldused. – Sirp 25. VII 2014.

³ J. K r o n b e r g, Parnass ja agoraa. Haja märkmeid eesti kirjanduskriitikast 2013–2014. – Keel ja Kirjandus 2015, nr 4, lk 249.

da Rein Veidemanniga, et pelgalt meta-kirjanduseks on seda kogumikku pidada imelik.⁴ Need kirjutised kvalifitseeruvad hoopis millegi sellise alla, mida Thomas Stearns Eliot nimetab oma kogemuse eeskujul (luuletaja ehk) kirjaniku kriitikaks.⁵ Lähtudes Elioti määratlusest, ei ole „Ja valguse armulise” näol tegemist akadeemilise või teoreetilise kriitikaga, kus esitatud mõttekonstruktsioonid püüdleval teaduslikule täpsusele. Samuti ei ole see kutseline kriitika, kuna Põldmäe loominguiline tegevus hõlmab ka tõlkimist ja ilukirjandust, rääkimata toimetajatööst. Järelikult ongi antud juhul kõige sobivamaks tähistajaks just „kirjaniku kriitika”⁶ ja seda arusaama süvendab veel Toomas Haugi südamlilik saatekiri „Asta kui pühapäev”, kus ta muuhulgas mainib, et suurema osa oma

⁴ Vt R. V e i d e m a n n, Asta Põldmäe *hortus litterarum*, lk 8.

⁵ Vt T. S. E l i o t, Kriitiku kriitikat. – T. S. Eliot, Valitud esseesid. Tallinn: Hortus Litterarum, 1997, lk 338–360.

⁶ Täpsustamiseks seda võrdlemisi hämarat mõistepaari, tooksin Kronbergi eeskujul siia kõrvale Aare Pilve kirjutise „Kaasaloova kriitika hüpotees”. Seal määratleb Pilv „kaasaloova kriitikanäo” käsitlusi, mis loovad teost edasi. Kuigi Eliot seda „luuletaja kriitikat” üksipulgi lahti ei seleta, läbib kogu tema kirjutist arusaam, et praktik on omaenda kunstile märksa lähemal kui ükski väljaspool olija. See tähendab, et ta oskab teose sisemisi mustreid teistest paremini avada ja edasi mõtestada. Selline kriitika on loojate omavaheline suhtlusakt, mille peamine eesmärk (eeldusel, et lähtematerjal läheb arvustajale korda) ei ole tabada autori taotlusi või põlistada kriitiku põhimõtteid, vaid vaadida konkreetse näite varal küsimuse üle, mis teeb üldse kirjandusest (hea) kirjanduse. Vt A. P i l v, Kaasaloova kriitika hüpotees. – Sirp 21. XI 2014.

kirjatöödest on algatanud Põldmäe ise (lk 574). Paralleel Eliotiga tundub selle info valguses seda huvitavam, kuna temagi jõuab oma essee lõpus arusaamiseni, et kõige autoriteetsemalt on ta rääkinud ikka nendest kirjanikest, kes on teda (positiivselt) mõjutanud.⁷

Mitte alati ei teadvustata, et kriitiline tegu algab juba raamatute valikust. See, millest kirjutatakse, ütleb kriitiku olemuse kohta vahel märksa rohkem kui see, mida lõpuks kirja pannakse. Toonilt on Põldmäe kirjutised tasakaalukad, talle tundub isegi imelik, et osa arvustajaid tahaks mingid teosed ja nende autorid ebaõnnestumise korral kirjandusest, inimkonnast ja galaktikast välja visata. Endale iseäralikul moel nendib ta seepeale: „Just nagu ei suudaks vaikimine täpselt sedasama” (lk 229). Ehk sellepärast ei leidugi tema kogumikus ühtegi mürgist arvamusaavaldust, vaid puudujääkidele osutatakse alati diskreetselt. Juba arvustama hakkamise akt näitab teose vajalikkust. Ja vajalikuks peab Põldmäe tervet plejaadi erisuguseid autoreid. Ta on küll valiv, kuid mitte selle sõna eelarvamuslikus mõttes, vaid eelkõige kindlastest kvaliteedikriteeriumitest lähtuvalt. Kogumikus leidub nii huvitavaid käsitlusi klassikutest kui ka sissejuhatusi vähem tuntud loojate teostesse või eludesse. Ei ole nad ei soo, keele, teemavaliku ega stiili poolest kuidagi hierarhiasse jaotatud. Peamine, mis neid ühendab, on mingil moel olulisus Põldmäe jaoks.

Seda, mis on Põldmäe jaoks kirjanduses oluline, ei ole üldsegi lihtne kokku võtta. Korduvalt rõhutab ta, et „kirjaniku tegu on sõna” (lk 19, 59, 219) ja selle teo eesmärk on ärgitada lugejaid tardumusest välja. Viivi Luige eeskujul pärib ta ikka ja jälle, „kuidas saada tui-ma tagasi tundlikuks” (lk 288, 544). Üldistavalt võiks öelda, et selle küsimuse tingib teatavas mõttes kultuuris valitsev

⁷ T. S. Eliot, Kriitiku kriitikat, lk 359–360.

ohjeldamatus – piiride kadumine. Nagu Haug kirjutab, ei lasknud Põldmäe enast üheksakümnendate postmodernistliku ajastu killustumisest häirida (lk 574), ajades oma rida edasi. Ja kuigi esmapilgul võib tunduda, et selline endale kindlaks jäämine soodustab stampidesse kinni või ajale jalgu jäämist, ei ole õiglane neid väljendeid Põldmäe kohta kasutada. Vaatamata muutlikule ajale on ta suutnud silmaklappidest hoiduda ega püüa isiklikule maitsele mittevastavat kirjandust alavääristada. Ta ei loe moraali, ei ironitse, vaid võitleb ennekõike pinnapealsuse vastu ja on võrdselt nõudlik kogu kirjanduse suhtes, olenemata selle esinemisvormist.

Näiteks lugedes Põldmäe käsitlusi Ellen Niidust, Lydia Koidulast või Betti Alverist, jääb kindlasti silma kirjanike elulugude suur kohalolu nende teoste kõrval. Arvo Valtoni käsitluses süüvides tekib korra isegi mulje, et Põldmäe jääb autori miniatuuride eripalgeliste minadega jänni, hüüatades: „Mis narritamine see siis on? Millal istus lugupeetu roimade eest üksikkambris ...! Empaatialgi on oma piirid” (lk 100). Kuid tegelikkuses ei ole ta kordagi täielikult puntras ja ka Valtoni proosa tõeväärtust otsides aktsepteerib ta mõnuga seal leiduvat tähenduslikku mitmuslikkust. Ühes teises kirjutises sedastab ta aga kohe alguses Milan Kundera soovunelma: kirjanikud võiksid kasutada pseudonüümi, et kukuks ära elulooline tõlgendusvõimalus (lk 289). Jah, on tõsi, et näiteks „Tormese Lazarillo elukäiku” lugedes on ütle mata värskendav, et autori kohalolu taak on sealt kadunud, kuid isegi Roland Barthes ei suutnud oma maailmakuulsas essees eirata teda, kes paneb teksti kirja. Suure kogemustepagasiga autorina teab Põldmäe, et kuigi teos on iseseisev ja võib lugejates tekitada üsna eriilmelisi tõlgendusi, millest osa on autorile lausa ehmataavad (lk 171), ei saa kontekst mõjuda kunagi kahjustavalt, sest aitab paremini märgata nüansse ning hoiduda umbtee-

dest. Seetõttu võikski öelda, et Põldmäe lähenemismurk on universaalne ja moe- tuultes kõigutamatu.

Ühtedeks huvitavamateks kirju- tisteks olid selles kogumikus esseed „Märkmed novellist I–II” (lk 215–224). Juba intervjuus Doris Karevale tunnis- tab ta, et selgust ei tohi karta (lk 199), ja oma nappides tähelepanekutes ta rõhutabki komponeerimise olulisust, süvenemise tähtsust, detaili loomise ja pinge kasvatamise vajalikkust. See võrdlemisi mõistuspärane lähenemine saab aga katkestatud kohe, kui on ooda- ta inspiratsiooni: „Kui novell tahab en- nast ise kirjutada, las kirjutab” (lk 217). Samasugused põhimõtted kumavad ka tema kriitiliste kirjutiste stiilis. Ühelt poolt on need hästi selged ja autor talu- tab lugejat mõnusalt käe kõrval. Teiselt poolt ei lase tema sisemine kujundilooja ennast taltsutada, mistõttu ühel hetkel ongi lugeja ees read: „Hando Runnel on moodustunud Emajõe-äärsest vee järele lõhnast hallist udu. Kusagilt sealt ta tuli, ei tea kust. Ükskord ta lihtsalt leidis paplitevahelisel kitsal muhklikul teel – hall ülikond seljas ja portfell käe külge kasvanud” (lk 141). Jah, Kareva tabas täpselt märki, kui ta küsis „Kirjad pääsukestele” (Eesti Keele Sihtasutus, 2009) ilmumise järgses intervjuus Põld- mäe teksti apollonliku ja dionüüsilise alge kohta (lk 198). Selline mõistuslik- kuse ja joovastuslikkuse tasakaalustav duaalsus, mida võiks naljatledes pidada vene vormikoolkonna ja romantismi se- guks, valitseb ka Põldmäe kongeniaalset kriitikat.⁸

Kui nüüd tagasi tulla küsimuse juur- de, mis neid erinevaid kriitilisi käsitlusi

⁸ Nagu Eliot oma essees „Kriitika piirid” kirjeldab, laveerib õnnestunud kirjandus- kriitika mõistmise ja nautimise piiril. Kui rõhutada mõistmist, on oht asju üle seletada või kaduda teadusesse. Kui aga tähtsustada ainult nautimist, langetakse kergesti liigses- se subjektiivsusesse ja impressionismi. Vt T. S. E l i o t, Kriitika piirid. – T. S. Eliot, Val- litud esseesid. Tallinn: Hortus Litterarum, 1997, lk 305.

veel omavahel seob, peale selle, et nad on ühtede kaante vahele koondatud ja tun- tavalt ühe käekirjaga kirjutatud, võiks öelda, et see ei ole midagi muud kui valgustuslikkus. See tähendab seda, et „Ja valguse armulise” kirjatööde lähte- materjali peamiseks, kuigi implitsiitseks valikukriteeriumiks on nende teoste har- riv iseloom. Põldmäe otsib kirjandusest seda, mis oleks kirkastav ja õpetlik. Seda kõike ei saa aga teha ainult ühe kindla võtte või suuna ületähtsustamise abil. Selleks võib olla korraga uus karakter eesti lastekirjanduses (lk 277) ja mitme- tähenduslikkuse musternäide Doris Ka- reva luules (lk 286). Parimatel juhtudel on selleks aktiveerivaks iduks aga mi- dagi hea kujundi sarnast, mida pole või- malik üheselt mõista ja mis läheneb oma olemuselt paradoksile. Millelegi sellisele, mida Põldmäe kirjeldab Ilmar Jaksi (sa- muti Tammsaare, Tšehhovi ja Dostojevski) oskusena kujutada oma tegelasi nii, et neil kõigil on õigus (lk 39). See tähen- dab, et ka kõige teravamad antipoodid ei tühista teineteist, vaid täiendavad. See on tunnetuslikult midagi sarnast, mida ta muumimaa (!) näite abil Ain Kaalepi luules täheldab – suletusele või endasse- tõmbumisele vaatamata mõjub see avaralt ja avatult (lk 365).

Kokkuvõttes annab see vastuoksus aga sisu minu arvates ühe Põldmäe võt- meteksti „Raamat ei tule kallale!” (lk 229–231) mõistmiseks. Seal kirjeldab ta enda kunagist arusaama raamatust kui kaitsjast (lk 229), jõudes välja sinna- maani, et hea raamat on siiski metsali- ne ja isegi terroristlik (lk 230). Olgugi et kriitika võib utsitada kehvakesi ja ma- terdada meistreid, suudab kallale tulla ainult see teos, millel on endal jõudu (lk 230). Tellimuslik ja kopeeriv sõnamass jääb lugejate puudutamiseks liiga iga- vaks (lk 231). See kõik on umbes midagi sellist, kui valgust on nii palju, et teeb lausa pimedaks.

TÕNIS PARKSEPP

KOGUMIK VALGUSTUSEST, RAHVAVALGUSTUSEST JA VALGUSTUSAJAST

Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 21 (28).) Koostanud Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014. 486 lk.

Eesti historiograafia suhe valgustusajastu ja -ideoloogiaga on olnud kaua peamiselt pragmaatiline, selgitades talurahva vabanemist pärisorjusest ning põhjendades hilise valgustuse mõjutusi eesti rahvuslikule ärkamisele. Laiem huvi valgustuse vastu Baltikumis jäi eksootiliseks või tegelesid sellega baltisaksa uurijad.¹ Täna on pilt teine. Eesti ajalookirjutuses on toimumas muutused: nihkub uurijate huvifookus, laieneb allikate ring, lagunevad dissipliin eraldavad barjäärid, teisenevad tõlgenduskeemid, tiheneb rahvusvaheline koostöö, harjumuspärase kategooriad asenduvad uutega ja neis värsketes tuultes mitmekesisuvad ka kirjutusviisid. Kõike seda võib leida valgustusaja kogumikust, mis on justkui jätkuks samas sarjas samuti Katre Kaju koostatud raamatule „Kroonikast kantaadini” (2013), esindades sarnast põimingulist paljude vaatenurkadega ajalookäsitust (sks *Verflechtungs- und Verknüpfungsgeschichte*, pr *histoire croisée*).

Valgustusajastu uurimine Eestis viimasel kolmel kümnendil oli suurel määral Indrek Jürjo (1956–2009) pärusmaa, lisagem siia Jaan Unduski kirjandus- ja keelefilosoofilised tekstid, Mati Lauri XVIII sajandi uuringud, ülikooli- ja teadusloo käsitlused, kunstiteadlaste tööd, ja ega palju muud polegi ette tuua. Nii on meil tegemist esimese otsast lõpuni

valgustusajastule pühendatud eesti-keelse kogumikuga. Võrdluseks, Rootsi aja kogumikke on samas sarjas ilmunud juba kolm ja eeskätt XVI–XVII sajandile keskenduvad ka rahvusraamatukogu kogumikud „Raamat ja aeg”. Väikes-te kultuuride puhul on paratamatu, et ühes valdkonnas valitseb uurijate põud, teises käib vilgas tegevus, kolmandas on aga üks mees orkester. Lätiga on meil sarnane ajalugu, aga Rootsi aja uurimise vallas valitseb seal suhteline vaikus, samas kui valgustusaja uuringud edenevad hoogsalt. Lätis tähistati läinud sügisel Gotthard Friedrich Stenderi 300. sünniaastat suurejoonelise rahvusvahelise konverentsi ning kultuuriprogrammiga, mida kaunistasid Stenderi-mark ja Läti Panga münt. August Wilhelm Hupeli 275. sünniaastapäev möödus Eestis 2012. aastal laiema tähelepanuta, ehkki kaks valgustajat on samast suurusjärgust.

Kogumiku lühikeses saatesõnas ei arutleta valgustuse olemuse, ajaliste piiride ega selle Balti eripärade üle. Miski poleks siia sobinud paremini kui Indrek Jürjo kunagine üldistav ettekanne, aga see on juba trüki avaldatud.² Jürjo kaardistas valgustusaja ühes selle juurte ning Baltikumi järelooga nii erudeeritult, programmiliselt ja täpselt, et pärast seda kõlab suur osa käesolevas kogumikus esitatud postulaate tuttavlikult. Valgustus ei ole ajaloolaste retrospektiivne konstruktsioon, vaid juba kaasaegsed tajusid end selle osalistena. Sellisena võib valgustusest Baltikumis rääkida alates 1740. aastatest ja isearanis XVIII sajandi teisel poolel, kui

¹ J. Kivimäe, Valgustusajastu Balti provintssides: Indrek Jürjo pärand. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2012, nr 2, lk 132.

² I. Jürjo, Balti valgustusliikumine. – I. Jürjo, Ideed ja ühiskond. Balti provintsside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Koost I. Põltsam-Jürjo, T. Tannberg, toim K. Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2011, lk 16–24.

eeskätt Saksamaalt mõjutusi saanud ja seni kitsamas õpetlaste ringis levinud nähtus kasvas laiemaks sotsiokultuuriliseks liikumiseks, omamoodi valgustusühiskonnaks, mida sidus ühine kommunikatsiooniruum. Baltikumi ajaloolistest oludest, kohalikest rahvastest ja olulisemast kultuuritopograafiast kirjutab kogumiku avaartiklis Mati Laur, andes piirkonnast, mis Venemaaga liidetud Liivimaa ja Eestimaa kubermangu kõrval hõlmas ka Kuramaad, napi, kuid värvika ülevaate. Baltimaad olid saksa kultuuriruumiga tihedalt seotud ja siinsete literaadid pidasid end selle osaks, kuid Baltikumi enda koht saksa kultuuripildis jäi suhteliselt tagasihoidlikuks. Lisaks geograafilisele kaugusele puudusid siin XVIII sajandil institutsioonid – ülikoolid ja õukonnad, mis kujundasid saksa valgustusaja ilmet.

Kogumiku mahukaimas artiklis käsitleb Thomas Taterka lätlastele ja eestlastele suunatud rahvavalgustuse põhijooni ajavahemikus 1760–1840, selgitades tingimusi, milles riik, rahvas ja maa ei olnud lihtsalt ühildatavad, ja ajajärku, mil saksa ja mitteraksa (st läti ja eesti) koloniaalne sõltuvussuhe sai uue ilme. Balti rahvavalgustus polnud pelgalt pärisorjade-talupoegade harimine, vaid see oli ka „võõraste rahvaste” valgustamine kultuuriliselt veel väljaarendamata talupojakeeltes. Saksamaal kõnetasid valgustajad suhteliselt vabu ja eneseteadlikke talupoegi, kelle jaoks polnud vaja kommunikatsioonivahendit luua. Kommentaariks: mõneti sarnane ülesanne seisis XVI–XVII sajandil reformatsiooni ja sellega kaasnenud rahvahariduse ees. Hirmudki olid sarnased: kas ei muutu talupoeg tõrksaks ja sõnakuulmatuks oma isanda vastu, kui talle liiga palju tarkust jagada? Seetõttu eeldas rahvavalgustus sakslaste äratundmist, et mitterakslased pole üksnes arenguvõimelised, vaid ka võrdväärised ning nende seisund on tingitud ühiskondlikest oludest, mida saab muuta. „Teiste sõnadega:

rahvavalgustuse eelduseks lätlaste ja eestlaste seas on *valgustus* Baltikumi sakslaste seas” (lk 24, sõrendus – A. P.). Taterka eristab horisontaalset saksakeelset valgustust vertikaalsest mitteraksa rahvavalgustusest, mis teeb valgustusest Baltikumis *poolitatud valgustuse*: see, mis ilmus trükis saksa keeles, ei olnud suunatud rahvale, mis aga oli mõeldud rahvale, ei ilmunud saksa keeles. Lõhe valgustuse ja rahvavalgustuse vahel oli sügavam kui saksa eeskuju puhul, sealjuures jäi Baltikumi saksa alamkihile suunatud valgustus nii tagasihoidlikuks, kuna siinse rahvavalgustuse programmiliseks sihiks olid mitterakslased (lk 26–29). Tuginedes Ea Janseni ja Indrek Jürjo töödele, kinnitab Taterka, et sakslaste koloniaalkultuurilisest rahvavalgustusest sai läti ja eesti haritlaste projekt, mis jätkus isegi 1880. aastateni (lk 30). Rahvavalgustuse ja talurahva emantsipatsiooni seosed on esitatud õiguse, ilmaliku koolihariduse, rahvaraamatute, lugejakäitumise ning kirjakeel(t)e ja rahvavalgustuse osapoolte keelelise kommunikatsiooni põimingu. Rahvavalgustust kui *keelevalgustust* on selgitatud G. Fr. Stenderi näitel, aga Taterka vaatleb ka Johann Heinrich Rosenplänteri, Otto Wilhelm Masingu, Friedrich Gustav Arveliuse jt keelelisi ning rahvahariduslikke seisukohti. Artikkel jätkub saksa keelest tõlgitud rahvakirjanduse *natsionaliseerimise* (radikaalse lokaliseeriva tõlke) ja rahvavalgustuse kui koloniaalse veresüü heastamise käsitlusega. Lõpust leiame korrigeerivad hinnangud läti ja eesti humanitaarteadlaste rahvusliku ajalootõlgenduse asjus, mis on pisedanud aadli ja vaimulike, laiemalt sakslaste osatähtsust rahvavalgustuses.

Sarnastel radadel käib Pauls Daija artikkel 1760. aastatel alanud läti keelse kirjanduse ilmalikustumisest ja „rahvuse avastamisest”. Ühtlasi tõendab Daija (ja tema pole ainus nende kaante vahel), et Taterka kriitika läti ja eesti kolleegi-

de suunas on mõnevõrra ajale jalgu jäänud. Kuramaal ilmus 1760. aastatel esimene ilukirjandusliku sabaga läti keelse kalender, millele lisandusid G. Fr. Stenderi „Kenad muinasjutud ja lood” (1766) ning Põltsamaal trükitud „Läti arst” (1768–1769), seesama Peter Ernst Wilde töö, mis mõni aasta varem oli ilmunud ka Hupeli tõlkes pealkirjaga „Lühike õppetud”. Daija asetab need tekstid laiemasse konteksti, mida iseloomustavad arutelu agraarreformi üle, saksa rahvavalgustus, filantroopia, füsiokraatia, sekulariseerumine ja võrdsuse idee. **R a h v a s t e a v a s t a m i n e** kulges paralleelselt: harimist vajav lihtrahvas sotsiaalsel tasandil ühelt poolt ning kui ajalooline, kultuuriline ja keeleline kogukond herderlikus mõistes teiselt poolt. Lätlaste „avastamine” on olnud teemaks alates Garlieb Merkeli teosest „Lätlaste, eeskätt Liivimaal, filosoofilise aastasaja lõpul” (1796), viimati on lätlaste „rahvustamist” põhjalikumalt käsitlenud Andrew James Blumbers.³ Daija toob välja Balti valgustuse dilemma: radikaalsem tiib nägi rahva harimise ja tsiviliseerimise eeldusena vabadust, mõõdukam seltskond aga käsitles rahvavalgustust kui ettevalmistust vabaduseks. Hariduse ja kirjasõna küsimuses ei jää Daijal märkamata sarnasused reformatsiooniajaga, küll aga võiks lisada, et ka koloniaalsel retoorikal ja Liivimaa võrdlemisel Uue Maailmaga on varuusaegsed paralleelid. Võrdsuse idee puhul osutab Daija põgusalt orjade vabastamise ja naiste emantsipatsiooni teemale (lk 71).

Kairit Kauri artikkel laseb kõlada kolmel naishäälel, kolmel aadlidaamil, kes avaldasid arvamust talurahvaküsimuses XVIII sajandi lõpul: keegi anonüümne eakas daam Tartust, s.o Liivimaa

³ A. J. B l u m b e r g s, The nationalization of Latvians and the issue of serfdom. The Baltic German literary contribution in the 1780s and 1790s. Amherst (N.Y.): Cambria Press, 2008.

vimaalt, kirjanikuna tuntud Elisa von der Recke Kuramaalt ja Anna Sophie von Stackelberg Eestimaalt. Lähtekoht on huvitav, sest tollaste mõisaprouade eneseväljendus piirdus reeglina privaat sfääriga, vaatamata sellele, et Venemaa esivalgustaja oli keisrinna Katariina II. Autorit huvitab aadlidaamide suhe oma pärisorjadesse ja pärisorjuse kaotamisese. Ootuspäraselt ei ilmne pärisorjuse küsimuses eriomast naisvaatenurka, aga selle artikli suurimad vored peituvadki mujal. Paeluvas esituses avaneb lugejale haritud aadlidaamide mõtte maailm, värvikas sissevaade Balti provintside olustikku ning ka emotsionaalne side talupoegade kui „meie kohaliku rahvaga” (*unsere Nationalen*). Artikli vaat et parimad – sotsioloogilised – palad peituvad joonealuses, katked Sophie von Stackelbergi reisipäevikust. Vaid üks näide. Praha, 20. juuli 1798: „See on üsna ilus aed täis lehtlaid. Istusime ühte neist, kus teener pakkus meile õhtusööki, ja rääkisime omavahel eesti keeles. I. [s.t keegi noor Liivimaa krahv – A. P.] deklameeris mulle eestikeelseid luuletusi, mida ta kandis ette väga kaunikulaliselt. Kuulsin mõningaid mõdujaid ütlemas: „Need on inglased”” (lk 88, viide 31).

Epi Tohvri artikkel lähtub taasavatud Tartu ülikooli esimese rektori Georges Frédéric Parrot’ pitsatil leiduvast motost *VERITAS* (ld ’tõde’). Kunstiajaloo taustaga autor uurib selle sümboli tähendust XVII–XVIII sajandil, kasutades visuaalse kommunikatsiooni meetodit, et jälgida uute haridusideede vastuvõttu Balti kubermangudes. Parrot’ ümber koondunud Ephesose Kiriku nimelise akadeemilise vennaskonna vaated on käsitletud rektori kõnede, erakirjade ja pitsati kujunduse põhjal, otsides mõjutusi Euroopa deistide, illuminaatide ja valgustajate seast. Ephesose Kiriku ideeliseks aluspõhjaks peab Tohvri uut ilmalikku ja progressiivset koolikorralduse süsteemi, rõhutades Parrot’ suurt

eeskuju Johann Heinrich Pestalozzit, ning lõpuks selgub ka pitsatil kirja *VE-RITAS* all kujutatud sirkli ja mõõdulati sümbolne seostering Newtoni ja Kristian Jaak Petersonini välja. Filosoofia ajaloo põhijooni tundvale lugejale torakab pisut paljusõnalises sissejuhatuses silma Francis Baconi vigane nimekuju (viide 10 ja 11) ja tema traktaadi „Of Friendship” ekslik ingliskeelne pealkiri. Samas ülevaade deistide jumala- ja tõekäsitusest haakub kogumiku teiste tekstidega, milles kohtame Matthew Tindali nime. Isaac Newtoni „Philosophiae Naturalis Principia Mathematica’t” (1687) tutvustades olnuks asjakohane lisada, et seda kasutas professor Sven Dimberg Tartus juba 1690. aastail.

Aira Võsa visandab valgustusteoloogia piirjooni Läänemere provintside luterlike literaatide XVIII sajandi kirjutistes. See on lai, vähe uuritud, aga oluline teema, kuna vaimulikud mõjutasid tugevalt ühiskondlikke hoiakuid ja selle kaudu ka rahvavalgustust. Pärast ülikooli lahkumist Pärnust 1710. aastal oli XVIII sajand siinmail n-ö ülikoolita sajand, mistõttu enamik vaimulikest sai hariduse Saksamaal, tuues kaasa sealse teoloogilise mõtte kajastused. Uuendusmeelse teoloogilise ratsionalismi positsioonid tugevnesid alates 1780. aastatest, samal ajal iseloomustas Eestis- ja Liivimaad kaasaegsete (nt Hupeli ja Petri) silmis suur religioosne tolerant, aga ka maarahva harimatus ja usuleigus. Vaadeldaval perioodil oli Liivimaa ülemsuperintendendiks luterlik ortodoks Christian David Lenz (ametis 1779–1798), ratsionalismi võidulepääsu ja uut ajajärku märgib aga Karl Gottlob Sonntagi valimine samale ametikohale 1803. aastal. Vaatluse all on kõigi kolme provintsi vaimulike teosed, autoriteks Gotthard Friedrich Stender, Ernst Friedrich Ockel, Johann Georg Eisen ja Ernst August Wilhelm Hörschelmann, temaatiliselt neoloogia, piiblikriitika, füsiko- ehk natuurteoloogia, deism, müs-

titsism, pietism ja eshatoloogia. Võsa tunnistab ka ise, et tegemist on pistelise eeltööga, mida tuleks jätkata ning edaspidi võtta luubi alla ka teoloogiline rahvavalgustus. Tundub, et täpsemat eritlemist vajaks ka valgustusteoloogia mõiste.

Heinrich Bosse artikkel „Isa ja poeg Lenzi Tartus aastatel 1759–1769” annab ülalmainitud Christian David Lenzi ja tema poja Jacob (Jakob) Michael Reinhold Lenzi tegemiste kaudu sissevaate Liivimaa kiriku- ja koolioludesse ning haritud seltskonda, kust ei puudu Friedrich Konrad Gadebush ja Theodor Oldekop. Vist on raske leida paremat võrdkuju valgustusaja Baltikumi ja Saksamaa suhetele kui pastori isa ja tema poeg, tulevane kuulus tormi ja tungi kirjanik. Bosse portreteerib Tartu ja Riia arhiiviallikate ning rohke kirjanduse põhjal Lenzi Tartut kadestamisväärselt täpse ja nõtkesulega, nii et artikli kohmaka refereerimise asemel tuleb anda tungiv lugemissoovitus. Teine, küll hiljaks jäänud soovitus puudutab nimeregistrit, mis raamatust puudub. Artiklist artiklisse korduvad mõjukate valgustajate ja mõtlejate, nende eeskujude ja järgijate nimed, millest võiks sündida seoseid ja sünergiaid rohkem, kui tähelepanelik lugeja üksipäini luua suudab.

Dramaatilises stiilis algab Tiina-Erika Friedenthali artikkel „Näitemängude tühisusest ja hädavajalikkusest Riias 18. sajandi lõpul”. On aasta 1785, kolm aastat tegutseb Riias püsitrupiga teater, viis aastat tagasi saabus Saksamaalt pedagoog, vaimulik ja kirjamees Karl Philipp Michael Snell, et asuda seitsmeks aastaks Riia toomkooli rektori ametikohale. „Õöl vastu 7. jaanuari leiab rektori pisikeses – nagu hiljem kuuleme, tunnist vaevalt suuremas – kabinetis aset tähelepanu vääriv sündmus, mis puudutab kõiki kolme nimetatud asjaosalist,” kelleks on Platoni vaim ühes Sibylla, Sinope Diogenese ja Epikurosega (lk 161). Allegooria pärineb Snelli

kirjutisest tema enda asutatud ajakirja Patriotische Unterhaltungen esimeses (ja ühtlasi eelviimases) numbris, tekst ise ongi Friedenthali artikli uurimisobjektiks. See absoluutselt hädavajalik artikkel tõendab, et ajaloo uurimisel pole tühiseid teemasid: siin on „kummitustega” seotud Saksa teatripoleemika, lühike Balti teatriajalugu, ekskursid antiik-, kesk- ja varauusaega, moraali- ja pedagoogikaküsimused, võimalus tutvuda Snelli kui vaimuka kultuurikriitikuga ning tema pilgu läbi ka Riia seltskonna ja topograafiaga (kus Diogenes imetleb tunniderohkust ja Sibylla ei taha uskuda, et siin elasid veel 1000 aastat tagasi eskimod). Kõik see vähemalt sama nauditavas esituses kui Bosse Lenzide-artiklis. Mingil moel meenutab Friedenthali artikkel Toomas Haugi uurimusi, milles marginaalsed tegelased on kirjutatud nii tähenduslikuks, et neis peegeldub aeg isegi elavamalt kui suurmeeste (elu)lugudes.

Heidi Heinmaa artikkel „Tallinna muusikaelust 18. sajandil” on jätkuks autori enda ja Anu Schaperi varasematele uurimustele kantorite tegevusest XVI–XVII sajandil. Tavapärasest muusikalooliste allikate ringi avardades püüab Heinmaa haarata ajastut laiemalt, aga kaldub mõneti referatiivsusse. Tallinna muusikaelus XVIII sajandi teisel poolel toimunud pööret selgitab Heinmaa uueneva muusikastiili ja muutuvate institutsioonide kõrval muusika-teose tõusuga kunstiteoseks, mida esitati ja kuulati avalikes kontserdisaalides ning mis köitis valgustuslikust enesearendamise ideest lähtuva harrastuse-na järjest rohkem linnakodanikke, sh naisi. Nii elavnes muusika eraõpetus ning instrumentide ja nooditurg, ikka peamiselt Saksamaa eeskujul, aga provintsiilmingutega – Tallinna heasoovlikud muusikasõbrad „plaksutavad igale vusserdajale” (lk 205). Lugeja saab ülevaate Tallinnas tegutsenud ja linna külastanud muusikutest, aga ka seltskon-

naelust ja klubidest, teatrietendustest jm meelelahutusest, mida saatis muusika. Muusikaajaloo integreerimine meie seni kirjasõnakesksesse kultuurilukku on väga tänuväärne ja autori vabandus, et XVIII sajandi muusikaelu põhjalikum uurimine alles kestab, kõlab tegelikult rõõmustavalt.

„Reisikirjandus oli 18. sajandi Euroopa lugejate hulgas armastatud žanr” (lk 223). Sellise tänases Eesti kirjastuspildis hõlpsasti parafraseeritava lausega juhatab oma uurimuse sisse Marge Rennit. Artikkel käsitleb allikaid, mida Euroopas ilmunud reisikirjade autorid kasutasid Eesti alade ja olude kirjeldamiseks, ning ka reisiraamatute levikut ja retseptiooni, et mõista Baltimaade kuvandit. Arvukatest ja eeskätt Venemaast jutustavatest reisikirjadest on valitud välja need, mis vaatlevad Eesti- ja Liivimaad sügavama huviga ning on kasutanud täiendavaid kirjalikke allikaid. Käsitletud kirjamehed olid XVIII sajandi Lääne-Euroopa silmadeks Baltimaades: Friedrich Christian Weber (reisid 1714–1719), Aubry de la Motraye (1726), Francesco Algarotti (1739), Johann Bernoulli (1778), William Thomson (1788–1791), William Coxe (1785), Karl Feyerabend (1797). Neist vaid Bernoulli teos piirdus esmatrükiga, teised ilmusid kordustrükkide ja/või tõlgetena. Artikli autorit üllatab William Thompsoni pikem kohalike rahvaste kirjeldus, kus soomlasteks nimetatakse ka eestlasi ja ingerlasi (lk 243). Kuigi Thompson ei maini oma allikaid, võiks arvata, et ta tugines otse või kaudselt August Ludwig Schlözeri või Johann Gottfried Herderi käsitlustele soome sugu rahvastest.

Intrigeeriva pealkirjaga artiklis „Mitesaksakeelsed Piibli sakslaste jaoks?” uurib Jürgen Beyer esimeste läti-, tartu- ja tallinnakeelsete piibli(trükis)te kasutamist. Kogumikku on tekst sattunud „salakaubana”, sest valgustusega ei seo seda muu kui tõdemus, et kõnealuseid raamatuid leidub üllatavalt palju val-

gustusaja õpetlaste raamatukogudes. Ometi on see paeluv uurimus, ja küllap mitte üksnes varauusaja uurijale nagu siinkirjutaja. Beyer ajab detektiivki kire, visaduse ja täpsusega üle Euroopa läti ja eesti piiblite jälgi ning kasutajate (mitte ajada segi lugejatega) jälgi neis raamatutes, et välja uurida säilinud eksemplaride varasemad omanikud ja viisid, kuidas sedasorti raamatuid pruugiti. Mõni Beyeri seisukoht vajab aga põhjalikumat allikatega toetatud kommentaari, mis võiks ilmuda edaspidi omaette repliigina.

Ulrike Plathi artikkel „Libertinistlik kirjandus ja „valgustuse erootika” Baltikumis” juhatab lugeja raamatute juurde, „mida ei loetud”, raamatute juurde, mida loeti salaja, filosoofilise sajandi „filosoofiliste raamatute”⁴ manu. Libertinistlikku kirjandust käsitleb autor kui radikaalse sotsiaalkriitika uut vormi, mis oli tihedalt seotud valgustusliku filosoofilise vabamõtlemise ja hedonistliku, mehhanistsistliku, teadusliku ja antiklerikaalse maailmapildiga: „Seksuaalsusest kirjutamine ei mõjutanud mitte üksnes üksikuid kehasid, vaid tervete sotsiaalsete gruppide seksuaalarusaaamu. Konstrueeriti meheliku ja naiseliku seksuaalsuse vormid, kehtestati normid, näidati ära üleminekud ja markeeriti perversioonid” (lk 283–284). Sellelt taustalt teeb Plath esimese katse käsitleda libertinistliku kirjanduse retseptiooni Baltikumis, võttes vaatluse alla erootika kui kohaliku kirjakultuuri teema XVIII sajandi teisel poolel, eeskätt arst Peter Ernst Wilde, pastor August Wilhelm Hupeli ja kirjanik August von Kotzebue teostes. Kaht esimest vaatleb autor n-õ õpetatud (meditsiinilises, etnograafilises) seksuaaldiskursuses, mida ei pea seostama Euroopa õukondades ja kõrgkoodanlikus seltskonnas levinud erootika ja pornograafiaga. Teiselt poolt on tege-

⁴ Vt M. T a m m, „Filosoofilised raamatud” 17.–18. sajandi Prantsusmaal. – Vikerraar 2000, nr 11–12, lk 60–65.

mist ka tsensuuriteemaga, mille tõsist ilmetab pastor Friedrich Samuel Seidleri Siberisse sunnitööle saatmine ühe neljakõitelise armastusromaani omamise eest. Kõige irriteerivam on Plathi psühholoogiseeriv tõlgendus Hupeli kirjatöödest ja pastori huvi seletamine tema isikliku eluga: „Alasti eesti naine lamas avalil Hupeli silme ees, tema pilgust valitsetud, tema sõnaga kombatud” (lk 299–300). Küllap olid uurija – ikka Plathi, mitte Hupeli – ninal prilliraamid, üks klaas postkolonialistlik, teine feministlik või lausa freudistlik?⁵ Kas aga peaks jagama artikli autori imestust, et XVIII sajandi pastor süvenes sellisesse uurimistöösse, või et Hupel määratles oma järeldestega eestlased ja lätlased õhtumaisest kultuuriruumist v ä l j a p o o l e? Kes siis veel ja kuhu siis veel? Samast artiklist võime lugeda hoopis värvikamast Saksamaa vaimulikust Karl Friedrich Bahrtdist, kellele vihjas ka Kotzebue näidend (lk 306–309), ülevaadet eestlastest kui Euroopa metslastest ja Hupeli sekkumisest sellesse poleemikasse pole ka vaja kaugelt otsida.⁶

Kogumiku kaks viimast artiklit moodustavad sobiva paariku. Mari Tarvas analüüsib valgustusaja kirjavara Tallinna gümnaasiumi rehkendusõpetaja Johann Conrad Greve ja tema poja Bernhard Johanni raamatukogus Greve lese 1782. aasta pärandinimekirja põhjal. See on järjest enam vilja kandev uurimissuund, mille peamiseks algatajaks on olnud Raimo Pullat. Katre Kaju aga võtab ette Pärnu raamatuimpordi XVIII sajandi teisel poolel, keskendudes kaupmees Dietrich Johann Burmesteri raamatukogule, mis oli teadaolevalt lin-

⁵ Vrd I. J ü r j o, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv, 2004, lk 269–275, ptk „Seksuaalteema käsitlemine”.

⁶ U. P l a t h, „Euroopa viimased metslased”: eestlased saksa koloniaaldiskursis 1770–1870. – Rahvuskultuur ja tema teised. Toim R. Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2008, lk 37–64.

na suurim. Burmester müüs ka raamatuid ja tema isiklik biblioteek oli üksiti laenuraamatukogu, mis andis põhjust, et nekroloogis kasutati tema tegevuse iseloomustuseks sõna *valgustus*. Kaju on raamatuimpordi allikatena kasutanud linnatolliraamatuid (1764–1782), mille andmed võimaldavad raamatuid ka tuvastada ja temaatiliselt liigitada. Selguvad nii raamatud, mis olid pärnakatele kättesaadavad, kui ka see osa valgustusaegsest kirjavarast, mis Pärnusse ei jõudnud. Pilt ei ole täielik, aga täpsemat on ka raske joonistada, vahest ükskord siis, kui kogu vastav materjal on süstemaatiliselt läbi töötatud. Artiklile järgneb Burmesteri raamatukoguniemestiku publikatsioon ühes täpsustatud joonealuste bibliokirjete ja kommentaaridega.

Ajal, mil meelelahutusmeedias vohab okultism, spiritism, müstika ja „vaimusus“ ning inimesed on justkui tagasi

kippumas „omasüülisesse alaealisusse“, ei mõju valgustuse meenutamine vaimule mitte üksnes virgutavalt, vaid ka lohutavalt. Sarnast paljusuunalist, mitmekihilist ja rahvusvahelise autorite ringiga teadmiste ühtekoondamist ja kumuleerimist tuleks kindlasti jätkata. Kuuldavasti on aga Katre Kaju kavandamas hoopis järgmist Rootsi aja kogumikku. Miks ei võiks selle üks teemasid olla valgustuse juured ning eel- või vara-*valgustus*, sh roosiristlusega seotud valgustuslik liikumine, mille võrsed ulatusid ka Tartusse?⁷

AIVAR PÖLDVEE

⁷ Vt ka teisi sama kogumiku arvustusi: K. Viiding, Variatsiooniderohke valgustus. – Akadeemia 2015, nr 3, lk 545–551; P. Lotman, Ajalookirjutus valgustusaja peeglis. – Sirp 10. IV 2015.

DIALOGIS SÜNDINUD ALGUPÄRANE MÕTLEMINE

Thomas Salumets. Mõju mõnu. (Studia litteraria Estonica 14.) Koostajad Thomas Salumets ja Arne Merilai. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014. 412 lk.

Meis ei tekita võõristust tunda mõnu mõnest ilukirjanduslikust teosest või muusikapalast, olla koguni selle mõjuväljas. See tundub meile nauditav. Ka teadlase elus on ühelt poolt hädavajalik tunda oma uuritava valdkonna teaduskirjandust ning astuda teiste sama ala uurijatega dialoogi. Teisalt ei olda harjunud rääkima mõjust ega mõjutatud olemisest teaduses ja mõtlemises laiemalt, justkui vähendaks see uurija iseisivsust ja usaldusväarsust. Kuid kust jookseb piir viljaka mõjustatud olemise ja algupärase mõtlemise vahel ning kas sellist piiri on ülepea võimalik tõmmata? Millises vahekorras peaks humani-

taarias, iseäranis kirjanduse uurimises olema teooriast ning ilukirjanduslikest tekstidest lähtumine ja kas eristus nende kahe vahel on alati nii selge? Kas ilukirjandust saab analüüsida kui pelgalt objekti, kui midagi, mis illustreerib või peegeldab ühiskonnas toimuvat? Või on kirjandus ja just kirjanike mõtteviis see, millest tasub uurijal lasta end mõjutada?

Need on vaid mõned küsimused, mis Kanada germanisti ja kirjandusteadlase Thomas Salumetsa artiklikogumikku „Mõju mõnu“ lugedes paratamatult üles kerkivad, ehkki otsesõnu neid ei esitata. Raamatu omapärane ja esiti ehk veidi võõritav pealkiri juhatabki lugejale kätte Salumetsa arutelude lähtekoha ehk mõtlemise kui mõjusuhete võrgustiku. Mõju ei tohiks siinkohal, nagu kogumiku pealkirigi sisendab, tõlgendada sõltuvusliku või koguni võimusuhtena. Vas-

tupidi, vastandudes mänguliselt Harold Bloomi mõjuängi raamatu¹ pealkirjale, nähakse siin teiste mõtlejate, kirjanike, nende teoste või laiemalt ka teiste inimeste mõju kui äärmiselt vajalikku ja vabastavat, iseseisvaks indiviidiks kujundavat nähtust.

„Mõju mõnust” leiab nii eesti kirjanike – Jaan Kaplinski ja Jaan Krossi – ning Eestiga seotud saksakeelsete tormi ja tungi autorite – Friedrich Maximilian Klingeri ja Jakob Michael Reinhold Lenzi – kui ka saksa klassikute teoste analüüsid. On tähelepanuväärne ja huvitav, et Salumetsa mõttekäike saavad kogu raamatus enim just kahe mehe, XX sajandi saksa-juudi päritolu sotsioloogi (ja luuletaja) Norbert Eliase ning XVIII ja XIX sajandi kirjandusklassiku Johann Wolfgang von Goethe seisukohad. Sealjuures ei ole võimalik tõmmata jäika piiri nende kui teoreetiliste seisukohtade esindajate ja kirjanike (analüüsitavate tekstide autorite) vahele. Tähtsustada tasub seda iseenesest nii loomulikku asjaolu seetõttu, et tänapäevane haridus ja akadeemilise kirjutamise žanrid kipuvad vahel liigselt lahutama teooriat kirjanduse analüüsist. See omakorda võib põhjustada vastuolusid nende kahe vahel.

Salumetsa kogumik koondab artikleid võrdleva kirjandusteaduse vallast, kuid tegemist on niisuguse komparativistikaga, mille esmane ülesanne pole uurida eri kultuuriruumides asetsevate kirjandusteoste omavahelisi mõjusuhteid või sarnasusi-erinevusi, vaid pigem vaadata sisemisi ja esmapilgul varjatud seoseid nii kirjanduse kui ka kirjandusteaduse sees.

Tulles raamatule nime andnud essee „Mõju mõnust” juurde, näeme, et just sellesse on koondatud kolme Salumetsa jaoks olulise originaalsuse (algupärasuse) ning mõjutatuse üle arutleja seisu-

¹ H. Bloom, *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. New York: Oxford University Press, 1973.

kohad: Goethe, Eliase ning Bloomi omad. Selles algselt 1992. aastal inglise keeles ilmunud käsitluses on Eliasele toetudes juttu nn koondatud mõtlemisest, sellest, kuidas originaalsus ja algupärasus ei saa tekkida tühjale kohale, (kirjandus- ja mõtlemis)traditsiooni eitamisele, vaid saab välja kasvada tunnetatud mõjusuhetest (mõju ja ängi pingeväljas) ning teiste ideede sünteesist. Salumets tuletab meile meelde, et just originaalsuseihalus on see, mis võib põhjustada loojas (olgu selleks kunstnik, kirjanik, filosoof või teadlane) ebamäära ängi ja viia produktiivsuse languseni (lk 83). Oma ja võõra mõtte vahelise tasakaalu leidmise piina on küllap tundnud iga kraadiõppur.

Ühes hilisemas, 2007. aastal ilmunud essees „Milleks Faustile „Faust”?” pöörduv Salumets Goethele toetudes uuesti inimese sisemise soovi juurde olla originaalne ja sõltumatu ning leiab siis Eliase sõnadega, et see võib päädida koguni teatava inimtüübi ehk *homo clausus*'e (suletud inimese) väljakujunemisega. „Suletus viib emotsionaalse intelligenti vaesestumiseni ja ühineb püsivuseihaga. Mõtlemise üle hakkab valitsema näitlikustamine, kalduvus taandada protsessid staatilistele ja vastandlikele tingimustele. Ihaldatud sihtideks saavad igavikuseadused, algpõhjused, tõde, absoluuditaotlus,” tõdeb Salumets (lk 382). Ehkki siin on juttu teatud inimtüübist ja käitumisest elus, näib, et sarnane oht varitseb tegelikult ka uurija käitumist ja mõtlemist. Paradoksaalselt võib soov olla originaalne viia kapseldumiseni; nii nagu ka ülemäärane soov mõelda mõtted n-õ lõpuni võib humanitaarias viia tupikusse, suletud ja ebaviljakate mudeliteni.

Humanitaaria, mis oma olemuselt kujutab just mõtlemist ja mõtestamist, kultuuri kui üksikisikute ja suuremate ühiskondlike üksuste kokkupuutepinna tajumist, ei vajagi niivõrd universaalseid mudeleid või ühiseid mõõdupuid,

kuivõrd just võimet ja oskust suhete ning mõjude võrgustikus toime tulla. Teisisõnu võimet nn koondatud mõtlemise kaudu teatud seoseid ja toimejõudsid esile tuua, nende koos- või vastastikmõjule, erinevustele ja sarnasustele valgust heita ning sealt edasi mõelda – ehk püüeldes avatud mõtlemise poole, milles puudub soov n-ö viimaseks ja absoluutseks tõeks.

Salumetsa käsitluste lugemise teeb eriti võluvaks asjaolu, et nendes ilmsiks tulev mõjusuhete võrgustik ei ole taandatud tasapinnalistele suhetele teoreetiku ja analüüsija või teoreetilise mõtte ja ilukirjanduses väljendatu vahel. See on tajutav kogu Salumetsa mõtlemises ja kirjutamises. Teisisõnu on uurija-kirjutaja see, kelle koondatud mõtlemises väljendub mõju mõnu täiel määral. Just tema ideedes saavad astuda dialoogi eri aegadel ja eri kultuuriruumides elanud autorid ja mõtlejad. Tegemist on niisiis võrdleva kirjandusteadusega, mis võimaldab dialoogi arutlemise käigus ja kirjutamise vahendusel.

Kuid kogumikus on ilukirjanduse analüüsise ja kõrvutuste kõrval veel palju muudki: arutlused kultuuridevahelisest germanistikast, võrdleva kirjandusteaduse käekäigust, tulevikust ja ohtudest ning humanitaarteaduste ees seisvatest väljakutsetest; üllatuslikult ka Tartus kaitstud Eneken Laanese kirjandusteadusliku monograafia arvustuse taastrükk. Asjaolu, et üha enam on humanitaarias näha suunda interdistsiplinaarsesse kultuuriuuringu valdkonda, kus kirjanduse analüüs on vaid üks osa kultuuri mõtestamisest või pigem isegi vahend selleks (kirjandustekstide analüüs ei ole ju enam vaid kirjandusuurijate pärusmaa), näib olevat üks ajendeid, mis tõukab Salumetsa mõtestama kirjandusteaduse ja just kitsamalt ilukirjanduse võrdleva analüüsi vajalikkust.

Kahtlemata tasuks meil Eestis üle lugeda kogumikus sisalduvad (kultuuridevahelise) germanistika tulevikku puudutavad käsitlused, sest saksa keele ja kirjanduse, nagu üldse võõrfiloloogia õpetamine on ka Eestis muutuste lävel ja vajab uusi sihiseadeid.

Eesti kontekstis väärib eraldi esiletõstmist kindlasti ka Jaan Kaplinski ja Euroopa-sisese postkolonialismi pärandi käsitlus „Lõhenenud teadvus”, mis vaatleb eestlaste enesekolonisatsiooni ja Kaplinski luule mittekolonisatsiooni väljendusi.

Kokkuvõttes tuleb nõustuda kogumikule saatesõna kirjutanud Marketa Goetz-Stankiewiczzi tõdemusega, et Thomas Salumets ei ole mõtlejana pealetükikiv (lk 7). Ehkki tema tekstis väljenduv arusaam kirjutaja kui mõjude sünteesija kaudu avalduvast dialoogilisest mõtlemisest lubaks tähtsustada just uurijat, on Salumetsa uurija-mina kogu aeg tunnetuslikult tajutav, kuid mitte esiletükikiv. Salumets esindab niisiis seda, millest ta kirjutab: koondatud mõtlemist, sünteesi, mõnusates läbitunnetatud ja -mõtestatud mõjusuhetes loodud ja kirja pandud mõtlemist; võrdlevat kirjandusteadust selle põhimisemas.

Sarjale „Studia litteraria Estonica” on põhjust tunnustust avaldada seetõttu, et Eesti autorite kõrval on nüüd vahendada võetud originaalis inglise ja saksa keeles avaldatud käsitlusi.² Thomas Salumetsa, Põhja-Ameerika germanisti pilk mõjub Eesti kirjandusteadusele kahtlemata värskendava ja vajalikuna.

AIJA SAKOVA-MERIVÉE

² Eelinfona on hea teada, et sarjas on tulekul ka teine eesti kirjandusele välist pilku pakkuv, Cornelius Hasselblatti artiklite kogumik.

NAGU MUINASJUTUS

Eesti laste- ja noortekirjandus 1991–2012. [Tallinn:] Eesti Lastekirjanduse Keskus, 2014. 317 lk.

Lastekirjandusel ei ole just kõige parem maine, seda ei kiputa tõsiselt võtma ja sisuliselt on see jäänud väikese ringi huviliste eraasjaks. Ollakse küll seisukohal, et lastekirjandust on vaja, kuna sellel on pedagoogiline otstarve (kuniks lugemist veel oluliseks peetakse, on sellel ju oluline funktsioon – kasvatada uusi lugejate põlvkondi), kuid mida lastekirjandus endast täpsemalt kujutab või peaks kujutama, sellega ülearu palju pead ei vaevata. Kui heita pilk lastekirjanduse kajastamisele meie ajakirjanduses, siis võib öelda, et eriliseks optimismiks tööpoolest põhjust ei ole. Ehkki Eesti Lastekirjanduse Keskus ja muud lastekirjandust väärtustavad asutused-organisatsioonid teevad seda nii mõneski valdkonnas igati edukalt, ilmub raamatuarvustusi ja -tutvustusi üsna harva, arutlusi lastekirjanduse olukorlast laiemalt aga veelgi harvemini (tuleb siiski tunnustada Õpetajate Lehte, kus lasteraamatud üsna sageli vaatluse alla võetakse, ja Sirpi, mis on oma veergudel vahetevahel ka selle teemaga tegelnud). Peamine võimalus saada aimu lastekirjanduse seisust ja uuematest suundadest on kord aastas valmivad ülevaated (Looming, Eesti Kirjanduse Selts, Eesti Lastekirjanduse Keskus) ning väljaanne „Eesti Lastekirjanduse Keskuse toimetised”, mida on aastatel 2004–2014 ilmunud viis numbrit.

Säärase pigem kurvastava üldpildi taustal on hea meel tõdeda, et meil on Eesti Lastekirjanduse Keskuse juures olemas lastekirjanduse uurijate töörühm ning nende töö tulemusel on valminud mahukas ülevaate-teos, artiklilogumik „Eesti laste- ja noortekirjandus 1991–2012”.

Muljetavaldav seltskond valdkonna parimaid asjatundjaid (artiklite autorid Krista Kumberg, Ilona Martson, Ave Mattheus, Mari Niitra ja ühtlasi väljaande peatoimetaja Jaanika Palm; toimetajad Anu Kehman ja Ülle Väljataga ning retsensendid Reet Krusten ja Mare Mürsepp) on teinud professionaalset tööd ning tänu neile võime rõõmustada, et kahe eesti lastekirjandusele ääretult olulise aastakümne kohta on meil nüüd põhjalik ülevaade olemas.

Miks ma ütlen, et raamatus käsitletav periood on eesti lastekirjandusele ääretult oluline? Eks ikka sellepärast, et nii nagu terves Eesti ühiskonnas, on ka meie lastekirjanduses olnud tegu murranguliste aegade-ga. Vabanemine Nõukogude režiimi ikkest, iseseisvumine, uue vabadusega kohanemine, majanduslikud raskused, järkjärguline stabiliseerumine – kõik see mahtus vaadeldavate aastakümnete sisse. Eesti lastekirjanduse arengut aastatel 1991–2012 võib kõrvutada imemuinasjutu süžee-ga: kangelane läheb laia ilma õnne otsima, kohtab oma teel takistusi, kaotab äärepealt elugi, kuid suudab lõpuks siiski raskused ületada ja saab õnnelikuks. Ainus ülevaate-teoses käsitlemist leidnud valdkond, mis on läbi teinud enam-vähem vastupidise teekonna, on laste- ja noortekirjandus: selle areng on käinud käsikäes kogu trükimeediat raputanud muutustega ning jõudnud praeguseks olukorda, kus kunagised hiigeltiraazid on lugejaskonna kahanemise tagajärjel kokku kuivanud ja ilmuda saavad üksnes riigilt toetust saavad lastekirjad.

Ülevaate-teost lugedes on meie lastekirjanduse muinasjutulik käekäik selgesti näha nii sisulise analüüsi kui ka statistika järgi. Kui 1990. aastate alguses, „kangelase” laia ilma mineku aegadel, valutati südant eesti lastekirjanduse kurva saatuse pärast ja kardeti, et

selle allikad võivad sootuks kuivada (lk 15), siis järk-järgult leidis peategelane endale imelisi abimehi (Tuglase Selts, 1994. aastal taastatud Eesti Kultuurkapital, Eesti Lastekirjanduse Keskus), kelle toel suutis ta august välja ronida ja on nüüdseks jõudnud enam-vähem haljale oksale. Statistika keeles tähendab see, et kui 1990. aastate alguses ilmus eesti lasteraamatute esmatrükke vaid pisut üle tosina aastas, siis vaadeldava perioodi lõpuks on algupärandite arv mitmekordselt kasvanud, ulatudes majanduslikult eriti õitsvatel aastatel suisa sajani ja üle sellegi. Ülevaatekoostajate artiklitest selgub, et ehkki viimaste aastate toodang võib väikese Eesti kohta olla juba liigagi suur, ei ole nimetuste arvu kiire kasv õnneks põhjastanud kvaliteedi olulist kahanemist (vähemasti tippude puhul).

Et ulatuslikust valdkonnast võimalikult laialdast ülevaadet anda, on raamatu koostajad otsustanud käsitleda vaadeldava perioodi lastekirjandust žanri, laadi, teema või sihtgrupi vanuse kaupa. Valitud lähenemisviisil on teatavaid puudusi, millele on osutanud Kätlin Kaldmaa: nõnda jäävad analüüsimata mõningad lastekirjandust mõjutanud žanriülelised nähtused, samuti on keeruline saada kokkuvõtlikku üldpilti autoritest, kes on kirjutanud mitmes žanris ja kelle loomingulise käsitlus on seetõttu hajunud eri artiklitesse.¹ Teisest küljest aga annab niisugune ülesehitus kahtlemata märksa suuremaid üldistus- ja analüüsivõimalusi kui näiteks autori-põhine lähenemine.

Nagu peatoimetaja Jaanika Palm eessõnas ütleb, „pole taotletud erinevate käsitlusviiside ühtlustamist, kirjutajate stiiligi on muudetud minimaalselt” (lk 10). See torkabki silma artiklite erinevast laadist, mis ulatub Mari Niitra ja Ave Mattheuse rohkete viidetega varus-

tatud teaduslik-teoreetilisemast lähene- misest Krista Kumbergi ning Jaanika Palmi jutustavama hoiakuni. Säärast vabadust võib pidada korraga raamatu tugevuseks ja nõrkuseks. Artiklite auto- rid on saanud oma uurimisvaldkonnast kirjutada, ilma et pidanuksid muretse- ma liialt jäikades raamides püsimise pärast. Eriti inspireerivalt näib see või- malus olevat mõjunud Ilona Martsoni- le, kelle laste- ja noortekirjandusele pühendatud artikkel torkab oma essee- likus laadis silma jõulisemate seisuko- havõtude ja hoogsama kirjutusviisiga.

Mida ehk võinuks ühtlustada, on tekstide sisuline tasakaal. Mõnes artik- lis kiputakse kohati kalduma raamatute ümberjutustamisse ja analüüsi tarvis jagub ruumi selle võrra vähem. Ka oleks artiklitele kahtlemata kaalu juurde and- nud pisut toekamad kokkuvõtted: prae- gu jääb mõnd paarilausest kokkuvõtet lugedes midagi justkui vajaka. Kerge- mat sorti kurioosumina mõjub see, kui artikli autor on sunnitud kirjutama ka iseendast (uuriija Krista Kumberg näite- kirjanik Krista Kumbergist, uuriija Ilona Martson Tähekesse peatoimetajast Ilona Martsonist), kuid see näikse olevat para- tamatus: Eesti on pisike ja sinne laste- kirjandust süvitsi tundev seltskond veel- gi pisem, kusjuures enamik asjatund- jaid-uuriijaid on ka ise lasteraamatuid kirjutanud. Liiatigi tulevad nii Kumberg kui ka Martson olukorrast välja peene- tundeliselt, omaenese rolli üle tähtsus- tamata ja samas ka pisendamata.

Mahu poolest on artiklid kenasti tasa- kaalus: enam-vähem kõik püsivad sama- des piirides, pisut pikemalt käsitletakse realistlikku lastekirjandust, fantaasia- kirjandust ja noortekirjandust, mida aga ongi meie kirjanduspildis rohkem. Vähem ruumi on kulunud luule ja näite- kirjanduse käsitlemiseks, mida ilmubki oluliselt vähem. Eriti kurb on raamatu- toodangu tabelist (lk 257) vaadata näi- dendite ilmumisstatistikat (1990. aas- tatel ilmiski vaid üks (!) lastenäidend,

¹ K. K a l d m a a, Vampiirid, haldjad ja li- bahundid paigal ei püsi. – Sirp 27. II 2015.

sealt edasi keskmiselt 2–3 aastas), kuid tabel kajastab üksnes raamatukaante vahel ilmunud näidendite hulka, lavale jõuab neid usutavasti oluliselt enam. Näitekirjandust käsitleva artikli puhul ongi õigupoolest kahetsusväärne, et piiratud on ainult trükis ilmunud teostega. On ju teada, et enamik näidendeid trüki-valgust ei näe, mistõttu ülevaade lastele ja noortele suunatud näitekirjanduse seisust aastatel 1991–2012 jääb puudulikuks.

Kogu autorite kollektiivi tuleb kiita selle eest, et kriitilisi kommentaare ei ole vaka all hoitud, kui need on tõepoolest vajalikud tundunud. Sellega erineb kogumik tublisti meie lastekirjanduse arvustustes valdavalt tooni andvast kiidukultuurist. Küllap on ajaline distant, korraga vaatluse all olnud teoste suur hulk ning teistsugune lähteülesanne – üldistamine – tavapärasest julgemat kriitikat soodustanud. Kui ikka leitakse, et raamatul puudub kirjanduslik väärtus või et autori probleemiks on halb keeleoskus ja -kasutus, siis seda ka öeldakse. Loodetavasti mõjub see eeskujuna teistelegi kirjutajatele – et ometi kord saaks arvustustest lugeda kunstnikule hädavajaliku kiituse kõrval ka niisama vajalikku edasiviivat kriitikat. Raamatus torkab silma sageli korduv sõna „paraku”, mis saadab lahutamatu kaaslasena nii mõnegi vaadeldud perioodil ilmunud teose käsitlemist, seondudes ennekõike teoste kunstilise tasemega, kuid küllap on see loomulik, sest ülevaate eesmärk on ju hõlmata enam-vähem kõike ilmunut – ja kõik ei saagi olla ühtviisi hea.

Raamatu lõpus leiduvad väga kasulikud lisad: tabel lasteraamatutoodangu nimetuste arvuga, ülevaade lastekirjanduse auhindadest ja võistlustest ühes auhinnatud autorite ja teoste loendiga. Väga õnnestunuks pean ka otsust esitada raamatu lõpus pildivalik, mis võimaldab kaanepiltide kaudu jälgida laste- ja noortekirjanduse välise vormi arengut. Lastekirjanduse puhul on tekst illustratsiooni ja kujundusega nii tihedalt seotud, et alles mõlemad koos moodustavad kirjandusteose. Raamatu lõpetab isikunimede register.

Järgmise paari aastakümne lastekirjanduse ülevaade ei pääse tõenäoliselt ka tõlkekirjanduse kaasamisest – on ju tegemist suure osaga Eestis ilmuvast lugemisvarast. Vaadeldavas teoses tuuakse tõlkekirjandus sisse üksnes noortekirjandusest rääkides, kuid tegelikult on ju tõlkekirjandus oluliselt mõjutanud ja mõjutab aina tugevamalt kogu eesti kirjandust ning seda tulekski käsitleda eesti kirjanduse täieõigusliku osana, nagu osutab ka Kätlin Kaldmaa oma eespool viidatud arvustuses.

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et lastekirjanduse huvilisel publikumil on põhjust rõõmustada: kahe äärmiselt olulise aastakümne ülevaade on ilmunud ja selle kvaliteedi üle oleks patt nuriseda. Kui kõrgetasemelise teosega täpselt tegemist on, saab teada siis, kui tuhande aasta pärast ilmub eesti lastekirjanduse ülevaate teoseid käsitlev ülevaate teos, milles kõrvutatakse kõiki selleks ajaks ilmunud kokkuvõtvaid uurimusi.

INDREK KOFF

LIIVI, LUDZI JA KRAASNA MAARAHVA KIIL

Mari Mets, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk, Lembit Vaba. Eesti murded IX. Lõunaeesti keelesaarte tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool, 2014. 333 lk.

Eesti keeleinimesed teavad, et lõunaeesti keeleala on veel hiljuti ulatunud lõuna ja kagu suunas kolme keelesaarena kaugemale Eesti piiridest väljapoole. Keelesaared Leivu, Lutsi ja Kraasna ehk nende saarte enda keeles *Liivi, Ludzi ja Kraasna maarahva kiil*, millest kaks esimest asusid Lätis ja viimane Pihkvamaal, on kahjuks küll tänaseks hääbunud, kuid õnneks mitte jäljetult. Neid lõunaeesti saarekeeli on päris palju jäädvustatud ja soliidseim nende alade keelekogude ilmumine alles läinud talvel mahuka raamatuna „Lõunaeesti keelesaarte tekstid”. Raamat on soliidne mitte ainult oma paksuselt (333 lk) ja avaldatud tekstide hulgalt (207), vaid veel mitme asja poolest.

Esiteks on selle raamatu koostamine olnud aukartust äratavalt mahukas ja keerukas töö, millest annab tunnistust kas või see, et autoreid pole üks-kaks, vaid kümme. Raamat on valminud Tartu Ülikooli ja Eesti Keele Instituudi ühistööna, toimetanud Ellen Niit. Muljet avaldab juba põguski pilguheit raamatu sisusse, kust vaatavad vastu detailiderohkes täpses soome-ugri foneetilises transkriptsioonis tekstid, nende tõlked, lõpuosas sõnastik ja veel mitmed tarvilised lisad. Eessõnast leiab Peeter Pälli tehtud kaardid, mis juhatavad lugejale kätte keelesaarte ja neil paiknenud lõunaeestikeelsete külade asukohad. Eessõnale järgneb lühiülevaade keelesaarte päritolust, uurimisloost ja keelelisest eripärast. Tutvustatud on nii kolme keelesaart üksteisest eristavaid kui ka kõigile kolmele ühiseid tunnuseid.

Teiseks asjaoluks, mis lisab keelesaarte raamatule väärikust, on selle kuulumine akadeemilisse sarja „Eesti murded”, milles on nüüdseks ilmunud tekstikogud-ülevaated kõigist eesti murretest. Keelesaarte raamat on selle mahuka sarja viimane, üheksas tekstiköide, mis ilmub enam kui poolsada aastat pärast esimese köite („Mulgi murdetekstid”)¹ valmimist. Nagu raamatu autorid eessõnas mainivad, oleks keelesaarte tekstid õieti võinud kuuluda juba sarja VI osasse „Võru murde tekstid”.² Et aga keelesaarte tekstid tollest raamatust välja jäid, siis seda tühikut täidabki sarja viimane osa, mida on küll tulnud väga kaua oodata, kuid mis see-eest on ka täies mahus pühendatud vaid keelesaartele.

Muidugi on „Lõunaeesti keelesaarte tekstide” ilmumine niivõrd esindusliku raamatuna väga oluline mitte ainult eesti keele ajaloo ja murrete uurimise seisukohalt, vaid ka tänapäeva võru ja seto keele jaoks. Kuulub ju Leivu ja Lutsi murrak võru keele ja Kraasna seto keele murrakute hulka ning mõlemad kaasaegsed lõunaeesti keeled võivad saada keelesaarte keelest mitmesugust uut arusaama ja täiendust.

Emakeelse ja pidevalt tänapäevase võru kõne- ja kirjakeele sees elava võrukesena on mu muljed ja tunded keelesaarte tekstide lugedes siiski üsna kahetised. Ühelt poolt ma loen ju sellest raamatust justkui omaenda keelt – võru (ja seto) keelt, milleks mul iial pole olnud abiks vaja eestikeelset tõlget. Üldiselt pole mul neid raamatus leiduvaid eestikeelseid tõlkeid vaja ka keelesaarte tekstide puhul. Enamik tekste on ees-

¹ S. Tanning, *Mulgi murdetekstid*. (Eesti murded I.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961.

² H. Keem, I. Käsä, *Võru murde tekstid*. (Eesti murded VI.) Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2002.

ti kirjakeelse tõlketagi täiesti loetavad ja arusaadavad, kuid vahel mõne läti-, vene- või väga omapärase sõna taha takerdun ometi ja siis on tõlkest tõesti abi.

Nii on see idavõrurile ja setole lähedaste Lutsi ja Kraasna tekstide puhul, mis on mulle kui idavõrukeelsele hästi mõistetavad. Raskem lugu on aga Leivu tekstide mõistmisega, sest Leivu murrak on täis tõesti väga suuri läti keele mõjusid ja omapäraseid uuendusi nii häälduses, sõnamuutmises kui ka sõnavaras ja lauseehituses. Leivu tekstide läti mõjud on märgatavalt suuremad kui Lutsi keelel. Kohati tuleb Leivu teksti lugedes peale päris liivi keele tunne, nii täis on see liivi keelega sarnaseid muutusi (täishäälikute diftongistumine, helilised sulghäälikud, *h* kadu, katketoon, *s*-i asemel erinevad susihäälikud *š*, *ž*, *z* jpm). Liivi keele tunnet võimendab muidugi veel see, et leivud ise, nagu juba raamatu kõige esimesest tekstist lugeda võib, on enda kohta öelnud *liiviq*, samuti teadmine, et Leivu keelt veel XX sajandi algul tõsimeeli liivi keelest põlvnevas peeti.

Leivu suurem eripära johtub loomulikult osalt ka sellest, et Leivu algne, läti mõjude eelne keelesüsteem on länevõruline, väga sarnane Hargla murrakuga, mis on võru keele murrakute seas kõige omapärasem ning võru kirja- ja ühiskeelest kõige erinevam. See kõik kokku ja lisaks veel mõned üliarhailised keelejooned (nt personaalne passiiv) teevad Leivu tekstidest arusaamise üsna keeruliseks. Siin aga saabki õnneks appi võtta iga teksti juures samal leheküljel oleva tõlke.

Üks Leivu murraku keelemuutus, millest raamatus juttu ei ole tehtud, mis aga tekstidest ometi selgelt välja paistab, on vokaalharmonia nõrgenemine. Kui Lutsi ja Kraasna tekstides on vokaalharmonia pea sama järjekindel nagu vanemas ja eesti ühiskeelest vähem mõjutatud Võru- ja Setomaa keeles, siis Leivu tekstides võib näha väga laiaulatuslikku vokaalharmonia – nii *ä*-, *ü*-, kui ka *õ*-

harmonia – kadu, nt *elanu*, *elaze*, *jäänü*, *suure*, *põret*, *saksule*, *ossege*, *unetunu* (pro *elänü*, *eläze*, *jäänü*, *suurõ*, *põrõt*, *saksulõ*, *ossõgõ*, *unõtunu*). Osaliselt on vokaalharmonia Leivu tekstides siiski säilinud ja vahel leiab isegi selle ületaotlust, nt *küürütänü* (pro *kirutanu*).

Tegelikult tundub see, mille poolest Leivu tekstid Lutsi omadest palju eristuvad, olevat mitte ainult murdetaust ja massiivne läti mõju, vaid ka see, et leivude keel on selle üleskirjutamise ajal olnud juba oma kadumise lõppfaasis, kus see ilmselt pole enam olnud keelejuhtide igapäevaseks suhtluskeeleks. Keel näib kobav, segane ja kohati äärmuseni lihtsustunud ning tekstid ise on ka üsna lühikesed. On tunda, et keelejuhil on olnud raske ja väsitav oma keelt rääkida ja sellel püsida. Lutsi tekstide puhul võib sama olukorda märgata kõige uuemate, 1970. aastatel talletatud tekstide juures. Vanemad, XX sajandi alguse Lutsi tekstid on aga enamasti väga selged, ladusad, ilma väga suure läti (ja vene) mõjuta ning korraliku (võru) grammatika ja sõnavaraga.

Kõige vähem on keelesaarte raamatus Pihkvamaal kõneldud Kraasna murraku tekste, kusjuures kõik need pärinevad vaid ühelt keelejuhilt (Matrjona Razivonovalt) ja ühelt üleskirjutajalt (Heikki Ojansuult) 1911. või 1912. aastast. See aeg pidi olema juba väga lähedal Kraasna keele lõplikule väljasuremisele, kuid ometi on raamatus selle koha peal lugeda väga hea ja ladus idaseto keel, milles on küll vene mõjusid, kuid kaugeltki mitte samal määral nagu on läti mõjusid Leivu tekstides. Kraasna keelejuht Matrjona on olnud väga hea ja kindla keelega, mida toetab muidugi tema sünniaasta 1840, kuid siiski on imetlusväärne, et tema keel on peaaegu täielikult venestunud keskkonnast hoolimata nii hästi säilinud.

Keelesaarte raamatut lugedes võib näha kolme väikese lõunaestli keelekuju lõplikku hääbumist pisut enam kui poole

sajandi jooksul. Raamatu ülesehitus, kus esmalt tulevad vanemate keelejuhtide tekstid ja seejärel üha nooremate omad, annab võimaluse kergesti jälgida suhteliselt lühikese aja jooksul toimunud keele segunemist, lihtsustumist ja aktiivsest kasutusest kõrvalejäämist, mis on viinud keele lõpliku hävimiseni. Kahjuks toimuvad sarnased (taand)arengud praegu väga paljude maailma keeltega, sealhulgas enamikuga läänemeresoome keeltest. Seda ohtu tajudes on mitmed keelekogukonnad, sealhulgas ka lõunaeestlased – võrokesed, setod ja mulgid – asunud oma keele kaitsele, püüdes seda ise aktiivselt nii kõnes kui ka kirjas kasutada ja, mis kõige tähtsam, igapäevase kõnelemise ja omakeelsete keelepesarühmade kaudu lastele edasi anda. Muidugi on vaja veel ka omakeelset kirjandust, meediat ja palju muud.

Leivu ja Kraasna keele revitaliseerimisega ei ole minu teada tegelenud keegi. Nagu võib lugeda lutside Meikul ja Tekla Jarošenko mälestustest, mis on üks minu selle raamatu lemmiklugusid (lk 145–148), üritas Lutsi keelekogukonna säilimise heaks midagi ära teha seal keelekogumisreisidel käinud Paulopriit Voolaine. Ta tegi ettevalmistusi Lutsi maarahvale eestikeelse kooli loomiseks. Selleks koostas ta Lutsi eesti laste nimikirju ja sai kooli loomiseks mitmelt kohalikult ametnikult loa. Riiaast jäi tal vajalik luba siiski saamata ja seepärast ka kool loomata. Teades Voolainet kui kahe setokeelse lugemiku koostajat, võib arvata, et oma kooliloomisplaani õnnestudes oleks ta võinud luua ka lutsi keele ortograafia ja õppematerjalid. Nende toel oleks kolmest lõunaeesti saarekeelest ehk vähemalt Lutsi saatus võinud olla teistsugune.

Maailmas on ette tulnud ka juba täiesti välja surnud keelte uuele elule

äratamist, nagu on juhtunud näiteks Suurbritannia edelanurgas kõneldava korni keelega. Voolaine omal ajal pooleli jäänud tööd on mõnes osas lootusrikkalt jätkanud Lutsi juurtega noor välislätlasest keeleteadlane Uldis Balodis, kes on hiljuti loonud internetilehekülje „Lutsimaa: lutsi eestlaste kodu” (www.lutsimaa.lv). Leheküljelt leiab muuhulgas Balodise koostatud lühikese Lutsi keele grammatika ning lihtsa ja praktilise, võru ja läti õigekirjutust ühendava Lutsi ortograafia.

Vaadates keelesaarte tekstiraamatu jutte, mis on esitatud tavalugejale väga raskes soome-ugri foneetilises transkriptsioonis, tekkis tahtmine näha neid lugusid sellele lisaks ka Lutsi või võru tavakirjaviisis, mis oleksid ilma lingvistilise eriväljaõppeta inimesele ilmselt mõlemad tunduvalt kergemini loetavad. Annan siin Lutsi keele ja kirjaviisi näiteks Balodise loodud Lutsi kirjaviisis edasi väikse Lutsi muinasjutu keelesaarte raamatust (lk 149):

Vares kaije, mille um luik valge, illos ni puhāz. Luik lašq mā pääle ni jaije magāma. Vares vyŕ muta ni tuļ luigalō manuq, tekq luiga mustast gu vares. Herāze luik ūles, lātsq vī manuq, mōsk' ārq kui valge oll' ni valgest jālq saije. Vanārahvas ütliq, varest myzeq paļlo tahat, valgep sā-aiq.

Olgu Lutsi kirjaviisidega, kuidas on, kuid lõpetuseks võib küll kindlalt öelda, et viimase aasta jooksul ilmunud keelesaarte raamat ja Lutsi koduleht täiendavad teineteist suurepäraselt, olles mõlemad hinnaline täiendus nii eesti ja soome-ugri keeleteadusele kui ka võru, seto ning ehk kunagi taasärkavale lutsi (ja miks mitte ka leivu ja kraasna) keelele.

SULEV IVA

EBERHARD WINKLER 60

Juulikuu viimasel päeval saab 60-aastaseks Göttingeni ülikooli soome-ugri keelte professor, Eesti Keelenõukogu liige Eberhard Klaus Wolfgang Winkler, kelle teadushuvide keskmes on pikka aega olnud Baltimaades kõneldavad läänemeresoome keeled.

Eberhard Winkler on sündinud 31. juulil 1955 Münchenis, kus ta omandas ka hariduse ning alustas oma teadlasteed. Aastatel 1977–1984 õppis ta Müncheni ja Helsingi ülikoolis germaani keele- ja muinasteadust, fennougristikat ja põhjamaade filoloogiat, tema õppejõudude seas olid prof Hans Fromm, prof János Gulya ja dr Hartmut Katz. 1987. aastal promoveerus ta Münchenis filosoofiadoktoriks ning asus prof Wolfgang Schlachteri kaastöölisena tegelema Ume saami keelega. 1990. aastail lisandus õpetlasellu ka õppejõutöö ja pärast habilitaatorumist Müncheni ülikoolis 1996. aastal nimetati ta fennougristika dotsendiks. Habilitatsioonitööna esitas ta põhjaliku monograafia kreevinite keelest („Krewinisch”, 1997), st XV sajandil Lõuna-Lätti Bauska linna ümbrusse viidud vadjalastest, kes assimileerusid XIX sajandiks.

Eberhard Winkler on nimetanud enast ikka baierlaseks ja pidanud oma kodukohaks Lõuna-Saksamaad, kuid teaduslikud huvid on sidunud teda üha Põhja-Euroopaga. Esimese soome-ugri keelena omandas ta soome keele, sellele järgnes eesti keel ning huvi Baltimaade vastu, kus läänemeresoome keelte ajalugu on suuresti põimunud saksa keele ja kultuuriruumiga. 1980. aastaiks oli ta jõudnud eesti ja soome keele kõrval kiinduda veel liivi ja vadjja keelesse ning

Keele ja Kirjanduse Instituudi külalise-na tutvus ka Tallinnas ja Tartus leiduvate keelematerjalidega. Sihipärasest uurijahuvist annavad tunnistust kommenteeritud kogumikud „Salis-Livische Sprachmaterialien” (1994) ja „Ältere Livische Sprachmaterialien” (1999), milles ta tegi vanad liivi keelematerjalid teadusavalikkusele kättesaadavaks.

2002. aastal valiti Eberhard Winkler Göttingeni ülikooli soome-ugri keelte professoriks, mis tähendas ühtlasi ühe suurima soome-ugri seminari juhataja ametit Saksamaal. Varsti pärast professoriks saamist hakkas ta edendama Göttingeni ja Tartu ülikooli suhteid ja 2004. aastast on ta kahe ülikooli koostöölepingu Göttingeni-poolne koordinaator. Seda tööd on ta teinud täie pühendumisega, korraldades Göttingenis Tartu ülikooli teaduskondade õppejõudude loenguid ja uurimislähetusi. Tema kutsel on Göttingenis käinud ka Tallinna keeleteadlasi, seal on korraldatud Emakeele Seltsi keelepäevad. 2003. aastast alates tegutses Göttingeni ülikoolis, prof Eberhard Winkleri eestvõttel ja Eesti haridusministeeriumi toel, eesti keele lektoraat.

Eberhard Winkler on võimeka teaduskorraldajana täitnud mitmesuguseid juhtivaid ülesandeid erialastes Saksamaa teaduskogudes ja oma koduülikoolis. Alates 2003. aastast on ta erialaühingu Societas Uralo-Altaica tegevpresident, Göttingeni ülikoolis on ta toiminud filosoofiateaduskonna dekaanina. Eestis on ta lubanud oma häid organisatsioonivõimeid rakendada ülikoolide akrediteerimiskomisjonide juhina ja väitekirjade oponentina, ta on osalenud Eesti Keelenõukogu ja teiste keelepõlii-

tika otsustuskogude töös. Nende teenete eest autasustati teda 2008. aastal Maarjamaa Risti IV klassi teenetemärgiga.

Keeleteadlast Eberhard Winklerit huvitavad eeskätt vähestele uurijatele märgatavad teemad ning ajaloolised ja haruldased keeled. Ta on mitmeti rõhutanud, et pinnapealsete tüpoloogiate koostamisest palju tõsisem ja väärtuslikum on täpne ajalooline keeleuurimine. Winkler ise on oma rahvusvahelise tuntuse kogunud just mahukate uurimustega praeguseks hääbunud läänemeresoome lõunarühma keeltest. Eespool juba mainitud monograafiatele (kreeviini ja liivi keelest) on tulnud tänuväärse järjena salatsiliivi sõnastik (Winkler, Pajusalu „Salis-Livisches Wörterbuch”, 2009), millele võib lisaks oodata ka grammatikat. Idapoolsetest soome-ugri keeltest on Winkler tegelnud enim permi keeltega ja avaldanud udmurdi grammatika inglise („Udmurt”, 2001) ning saksa keeles („Udmurtische Grammatik”, 2011).

Juubilari huvi eesti keele vastu ja kontaktid Eestiga on jätkunud tema teadlastee algusaegadest 1980. aastatel

kuni tänapäevani. Ta on osalenud regulaarselt siinsetel teadusüritustel, olnud aktiivne esineja Võru Instituudi ja Tartu Ülikooli korraldatud sügiskonverentsidel ning akadeemik F. J. Wiedemanniga seotud üritustel, alates 1999. aastast on ta Emakeele Seltsi liige.

Eberhard Winkler on kirjutanud saksa keelsest teatmeteostesse artikleid eesti keelest, käsitlenud vanemaid keeleallikaid ning saksa keele mõjusid eesti keelele. Osaledes mitmesugustel keelefoorumitel, on ta ikka meelde tuletanud, et eesti keele probleemid praeguses ingliskeelses teadus- ja muiduilmas pole erandlik nähtus, sest paljuski on sarnane juba ka näiteks saksa keele olukord. Võõraga hakkamasaamiseks on oluline tunda oma ajalugu ja juuri, eriti keelejuuri kogu nende rikkuses.

Koos õnnitlustega soovime heale kolleegile Eberhardile tegusate aastate jätkumist, ja ikka ka Eesti ning eesti keele suunal!

KARL PAJUSALU,
JÜRI VIKBERG

EESTI KOGNITIIVSE KEELETEADUSE ÜHINGU IV AASTAKONVERENTS

EKKÜ aastakonverents toimus sel aastal 6. märtsil, seekord Tallinna Ülikoolis. Väike, aga sisukas konverents pakus aruteluvõimalust nii teooria kui ka praktika üle, lisaks eesti keelele sai kuulata ka ettekannet soome keele eripäradest.

Geda Paulseni (EKI) ettekanne „Mittelineaarne kausatiivsus – põhjusadjunktidest eesti keeles” käsitles üht eesti keele kausatiivsuse väljendamise moodust: sekundaarseid kausatiivtarindeid ehk adjunkte. Põhjustamine on seotud temporaalstruktuuriga ning lähema uurimise all oligi küsimus, kas keele-

liste kausaalstruktuuride aja- ja põhjussuhted on kronoloogilises vastavuses. Loogiline põhjustamise ajastruktuur on *A põhjustab B, eelnedes B-le*. On olemas energia alguskoht, mis edasi liikudes muutusi põhjustab, ning lõpp-punkt, kust energia enam edasi ei liigu (põhjustamine on lõppenud). Sellist järgnevust peaks peegeldama ka lausestruktuur. Ometi on eesti keeles põhjusadjunkt lauses tihti koha vahetanud, nii teame selliseid väljendeid nagu *Koer suri vana-dusse* või *Mari hüppas röömust*. Samas järgib näiteks lause *Jüri streigib parema palga eest* selgelt loogilist ajastruktuuri.

Paulsen eristabki kaht tüüpi kausaaloperaatoreid: põhjust (*Koer suri vana-dusse*) ja tagajärge (*Mari läks haiglasse uuringutele*), mis erinevad oma struktuuri poolest. Vaadeldes erinevaid näiteid ja võimalusi, kuidas ja millises positsioonis põhjusadjunktid lauses esineda võivad, jõuti arusaamale, et sellistele semantilistele struktuuridele võikski läheneda mittelineaarsest vaatepunktist, kaasates lisaks semantilised tasandid, nagu sündmusstruktuur, põhjustamise kognitiivne taust ning osavõtjarollide aktiivsus/passiivsus.

Tuomas Huumo (TÜ, Turu ülikool) rääkis soome kaassõnast *edellä* liikumismetafooride kontekstis. Lähemalt käsitles ettekanne „Kahe liikuja piirang ja soome keele kaassõna *edellä*” viitamisraamipõhist ajametafooride jaotust. Ego-põhises viitamisraamis sisaldub aega kogeva inimese ehk ego vaatepunkt (*Selle nädalaga jõuame kevadesse*) või ka liikuv aeg ise võib olla ego-põhine (*Jõulud tulevad*). Väljapõhises viitamisraamis on tegemist ajaliste entiteetide omavahelise järgnevusega ning seda väljendab jadametafoor (*Jõuludele järgneb sula*). Soome keele kaassõna *ete-* võib esineda nii sise- kui ka väliskohakäänetes, sisekohakäänete puhul on trajektoor ja/või orientiir liikumatu, väliskohakäänete puhul seevastu on mõlema liikumine samasuunaline. Kahe liikuja piirang ütleb, et kaks erinevat liikujat on võimalik vaid jadametafoorides, kuid mitte ego-põhistes. Soome keele *edellä* pakub aga sellele piirangule väljakutse: nimelt on *edellä* kasutusel ka konstruktsioonides, mis kirjeldavad trajektoori ja orientiiri positsioone ajalises arengus ning on seega mõlemad egotaolised: *Liisa on minua kaksi vuotta edellä opinnoissaan* ('Liisa on minust õpingutes kaks aastat ees'). Sellises konstruktsioonis asetsevad mõlemad tegutsejad n-õ alternatiivses ajas ning nende vahet mõõdetakse sündmusesiseselt. Kui sündmus jõuab lõpule, saab see pigem jadametafooritaolise konst-

ruktsiooni ning toimub absoluutses ajas. Sellise aspekti muutusega muutub soome keeles ka kääne, nt *Mussolini nousi valtaan kymmenen vuotta Hitlerin edellä* ('Mussolini tõusis võimule kümme aastat enne Hitlerit').

Katre Öim (TLÜ) arutles ettekandes „Saav kääne seotud ja vabades ühendites” saavas käändes esinevate omadussõnade kasutamise üle. Täpsemalt oli uurimise all küsimus, kas neid omadussõnu kasutatakse tänapäeval pigem otseses või ülekantud tähenduses. Et tuvastada, millistes süntagmaatilistes suhetes saavas käändes omadussõnad osalevad, milline on nende suhete tugevus ning milliste kollokaatidega omadussõnad kõige sagedamini koos esinevad, kasutati programmi SketchEngine. Adjektiivide sedasi analüüsidest tulevad esile nende sagedamad eeslaiendid, järellaiendid, rinnastus- ja võrdlustarinid jms. Ettekandes arutati 15 erineva adjektiivide üle, näiteks *hull, loll, paha, tõsine, õige*. Eestikeelsete veebilehtede korpuse materjalil tehtud analüüsist selgus, et kõige variatiivsem on adjektiiv *õige*, sõltudes kõige suuremast arvust verbidest (*osutama, mõistma, pidama, seadma* jt). Sõnavorm *õigeks* oli korpuses käsitletud omadussõnavormidest kõige sagedasem. Meetodist lähtuvalt jäi õhku palju küsimusi, näiteks mida peaks konkordantsirea koostamisel arvesse võtma, mida välja jätta, kuidas tuvastada grammatilisi seoseid, mis sõnavisandites ei avaldu, ning ka kõige keerulisem küsimus, kuidas ikkagi otsustada selle üle, kas sõna on kasutatud otsetähenduses või ülekantult?

Ene Vainik (EKI) rääkis tundenimetustest ja nendega koos esinevatest omadussõnadest ettekandes „Tunnete omadused ristlõikes”. Mis tahes nähtusi iseloomustavad omadused võib lugeda kolme põhilise faktori alla koonduvaks (hinnang, aktiivsus ja tugevus). Ettekandes vaadati, millised omadussõnad esinevad tundenimetuste naabruses

korduvalt ja millistest kujutlustest tunnete kohta need sõnad räägivad. Tundesõnade naabrussuhted näitavad, et hinnangu roll jääb tagasihoidlikuks ja suur osa iseloomustustest kirjeldavad tunde intensiivsust, sh mitmel viisil metafoorselt. Näiteks võib *lootus* olla suur või väike (maht), *armastus* võib olla palav (temperatuur) või *viha* pikk (kestus). Lisaks tulevad korduvalt esile sõnad, mis viitavad tunde kvaliteedile (*tõeline armastus*) ning sellest „osasaajate ringile” (ühine mure). Olukorda, et peaaegu puuduvat hinnangut osutavad omadused, võib seletada sellega, et need dimensioonid sisalduvad emotsiooninimetuste semantikas implitsiitselt niigi.

Liina Lindström (TÜ) arutles ettekandes „Kas lausetüübid on olemas?” eesti keele lause struktuuritüüpide üle. Sõltuvalt käsitlusest kirjeldatakse grammatikates 3–5 lausetüüpi, mis on määratletud peamiselt grammatilise subjekti, tegevussubjekti (semantilise subjekti) ja pragmaatilise subjekti vahekorral põhjal. Tegelikult tekstide analüüsi jaoks on aga lausetüüpide hulk liiga väike: prototüüpsete lausete hulk on ebaprototüüpsetega võrreldes väike ning lausetüüpide piirialad jäävad segaseks. Lähemalt käsitleti ettekandes eksistentsiaal- ja tulemuslauset, nende piiranguid ja näiteid nii murretest kui ka kirjakeelest. Kuidas näiteks käsitleda lauseid *Sajab* või *Minust ei ole enam piimajoojat*? Lahendust võiks pakkuda konstruktsioonigrammatikal põhinev lähenemine, mis võimaldaks liigitusel suuremat kaalu panna argumentstruktuuri konstruktsioonidele ja nende funktsioonidele.

TÜ magistrant Mariann Proos käsitles ettekandes „Verbi *nägema* tähendusrühmadest kujundskeemide abil” verbi *nägema* polüseemiat ning tähendusrühmi, mis kujunesid tehtud sorteerimiskatse tulemusena. Viit erinevat tähendusrühma iseloomustati erinevate kujundskeemide abil, mis iseloomustasid

kõiki rühma liikmeid ning samas eristasid rühma teistest tähendusrühmadest. Näiteks tähendusrühma, kuhu koondusid verbi füüsilised tähendused, iseloomustati kujundskeemiga *TEEKOND*, sama skeemiga, kuid ülekantud tähenduses (kus algpunkt on algseisund, lõpp-punkt lõppseisund), võib iseloomustada ka tähendusrühma „*nägema* kui aru saama”. Kogemise tähendusi koondavat rühma leiti aga kõige paremini iseloomustavat kujundskeem *JÕUD*. Järeldati, et kuna kõik tähendusrühmad on eriomaste kujundskeemidega kirjeldatavad, siis peegeldab see ka keelekasutajate intuitiivset lähtumist struktuursetest sarnasustest ja erinevustest.

Ann Veismann (TÜ) tegi ettekandes „Kas Alice puged läbi peegli või peeglist läbi?” ülevaate sõna *läbi* sünonüümsest kasutamisest prepositsiooni (*läbi peegli*) ja adverbina (*peeglist läbi*). Paralleelne kasutus on võimalik eelkõige ruumilise liikumisega seotud lauses, sageduslikult domineerivaks konstruktsiooniks on prepositsioonifraas. Vaatluse all olid mitmed faktorid, mis võiksid mõjutada prepositsioonilise või adverbilise konstruktsiooni eelistamist (tekstiliik, verbi semantiline tüüp, läbitava objekti semantiline tüüp, läbiva objekti elusus või elutus jm). Adverbikonstruktsiooni kasutust püüti seostada lauses avalduvate jõudunaamiliste omadustega ja teksti infostruktuuriga. Lõpuks toodi välja kummagi konstruktsiooniga kõige sagedamini koos esinevad üksiksõnad (nt *peast läbi* ja *läbi akna*).

Sellest, miks ja kuidas teha keeleteaduslikke katseid, rääkisid Ilona Tragel ja Jane Klavan (TÜ). Katsete kasuks räägib võimalus pääseda ligi muidu raskesti ligipääsetavatele andmetele ja variaablite kontrollitavuse, lisaks on selliselt saadud väljund kõige kasutuskõlblikum tehisintellekti arendamise juures. Teisalt ei pruugi laboritingimustes tehtud otsused peegeldada keelekasutaja tegelikke mentaalseid protsesse. Ette-

kandes vaadati tagasi eelmisel aastal käsitletud katsele abstraktsete verbide suunast ning arutleti selle üle, kuidas katset edasi arendada, et võimalikult hästi „täendus peast kätte saada”. Abstraktsete verbide suunda uurivad ettekandjad katsega, mis ühendab joonistamise ja häälega mõtlemise. Katseisikute ülesanne on joonistada abstraktse verbi suunda, kirjeldades samal ajal, kuidas ja millest lähtuvalt ta antud

verbi just nii kujutab. Kui eelmisel aastal tehtud katses joonistasid katseisikud suundi paberilehele laual, siis uues katse plaanitakse kasutada molberti-stiilis pinda. Arutlemisele tulid muuhulgas küsimused katse läbiviija asukoha kohta ruumis, mida, kui palju ja millal katseisiku käest küsida, kas ja kuidas määrata ette vaatepunkt ja palju muud.

MARIANN PROOS

EMAKEELE SELTSIS

Emakeele Seltsi aastakoosolek toimus 27. märtsil Tallinnas. Akadeemilise ettekande „Eesti ja Soome emakeeleõpetajaks õppivate üliõpilaste motivatsioon ja kutsumus saada õpetajaks” pidasid Kersti Lepajõe ja Satu Grünthal. Tartu Ülikooli ja Helsingi ülikooli ühisprojekti eesmärk oli selgitada, milline on eesti ja soome emakeeleõpetajaks õppivate üliõpilaste sisemine motivatsioon ja tahe saada õpetajaks, samuti uuriti, milline on õpetajaameti ühiskondlik tähendus. Selleks küsitleti 2014. aasta kevadsemestril e-ankeedi toel 34 Helsingis ja 26 Tartus emakeeleõpetajaks õppivat üliõpilast.

Uurimusest selgus, et nii eesti kui ka soome üliõpilastel on tugev motivatsioon saada õpetajaks, kuid erinev on õpetajaameti väärtustamine ühiskonnas: pea 90 % soomlastest arvab, et emakeele ja kirjanduse õpetaja amet on väärtustatud, eestlastest arvab nii 46 %. Emakeele ja kirjanduse õpetamist peetakse samas väga oluliseks nii eestlastest kui ka soomlastest üliõpilaste hulgas. Enesusk on eestlastel kõrgem kui soomlastel, eestlaste arvates on emakeeleõpetaja amet oluline, kuid samas suhtuvad nad oma töösse pisut pessimistlikumalt kui soomlased.

Eestlastest pole teisi karjääriplane pooltel, soomlastest seostab oma elu vaid õpetajaametiga umbes kolmandik. Mõle-

ma riigi üliõpilaste arvates on õpetajakoolitus andnud neile hea ja mitmekülgse ettevalmistuse töötamiseks erinevatel erialadel. Välistesse motivaatoritesse suhtutakse erinevalt: eestlaste arvates on koolikeskkond ja ladus töökorraldus olulised motivaatorid, soomlastest ligi 18 % ei pea seda aga oluliseks.

Esinejad esitasid edasiseks aruteluks küsimusi, nagu kuidas kasutada üliõpilaste kõrget motivatsiooni saada õpetajaks, kuidas süvendada neis õpetajakoolituse ajal karjäärikindlust, et nad ei läheks teisele tööle, kuidas anda üliõpilastele laiemat orientatsiooni ja hariduslikku konteksti ning kuidas tõsta õpetajaameti prestiiži Eestis? Sellistele küsimustele mõtlemine ja neile vastamine on olulise tähtsusega, sest õpetajakoolitusse õppima astunute hulk Eestis on märkimisväärselt vähenenud.

Emakeele Seltsi 95. tegevusaastast (2014) andis ülevaate teadussekretär Killu Paldrok. Seltsi kuulus 31. detsembri 2014 seisuga 14 auliiget ja 356 tegevliiget. ES korraldas aruandeaastal 2 konverentsi, 2 lasteaiaõpetajate koolituseminari, 8 kõnekoosolekut, 4 väliskeelepäeva ja 5 keelepäeva Eesti koolides, korraldati noorte keelelaager Äksis. J. V. Veski päev toimus teemal „Kirjeldame eesti keele struktuuri”. Ettekandeid esitati möödunud aastal kokku 116. Ilmus Emakeele Seltsi aastaraamat (59)

ja keeleajakirja Oma Keel kaks numbrit. Seltsi raamatukogu täienes 53 trükisega. Keeletoimkond pidas 2 istungit. Seltsi tegevust toetavad Eesti Teaduste Akadeemia ning Haridus- ja Teadusministeerium.

Koosolekul valiti auliikmeteks Enn Ernits ja Lembit Vaba; vastu võeti 15 uut liiget. 2015. aasta liikmemaksu otsustati tõsta seitsmele eurole, üliõpilaste ja pensionäride liikmemaks on kolm eurot.

30. märtsil toimus Teaduste Akadeemia saalis Eduard Ahrensile pühendatud konverents.

Tervitustega esinesid Emakeele Seltsi ja Teaduste Akadeemia poolt Karl Pajusalu, Eesti Keele Instituudist Urmas Sutrop ning Laurentsiuse Seltsist Sulev Valdmaa. Ettekandeid oli kolm.

Avaettekande „Ahrensi ortograafia on eesti identiteedi oluline koostisosa” pidas Mati Hint. Hakatuseks esitas ta Ahrensi tsitaadi: „Eesti keel on soome keele tütar...” – Ahrens rõhutab oma ortograafia soome eeskuju ning eesti sõnakujude tuletamise võimalikkust soome sõnadest. Teine oluline muutus, mille Ahrens oma töödega sisse tõi, oli kirikukeele ja kirikukirjanduse autoriteetide deglorifitseerimine. Ahrens oli ideoloogiliselt küll misjonilingvistika esindaja, keeleteaduslikust vaatepunktist aga uue kvaliteediga grammatik, kes ütles lahti saksa eeskujudest nii ortograafias kui ka grammatika kirjeldamisel.

Ahrensi kui ortograafi ja grammatiku mõtteviisi toetub silbile. Tema ortograafia ei püüa edasi anda häälikupikkusi, vaid taotluseks on silbipikkuste õigem märkimine; Ahrensi kirjaviis toetub silbi ehitusele. Ahrensi ortograafias kirjutatakse segmentaalhäälikuid silbikonteksti arvestades; ta ei seagi eesmärgiks ortograafias edasi anda ka prosoodilisi tunnuseid, nagu rõhk ja silbikvantiteet (aktsent, raske rõhk).

Ahrensi loodud ortograafia on aja proovile vastu pidanud ja osutunud eesti

keelele väga sobivaks. Tema ortograafia on põhimõtteliselt segmentaalsilbiline, see tähendab, prosoodilisi tunnuseid ei ortografiseerita ega lähtuta üksikhäälikute vältest, vaid silbi ehitusest. Ahrensi loodud ortograafia kuulub tänapäevase eesti rahvuse tekkimisest alates eestlase rahvuslik-kultuurilisse identiteeti.

Heli Laanekask vaatles ettekandes „Ahrensi grammatikast Wiedemanni pilgu läbi”, mil määral Wiedemanni grammatika lähtub Ahrensi omast ning kuidas Wiedemann Ahrensi seisukohtadega polemiseerib või neid edasi arendab. Wiedemann hindas Ahrensi grammatikat kõrgelt ja ta tundis Ahrensi lingvistilisi seisukohti läbinisti. Ahrensi seisukohtade tugevus seisneb Wiedemanni arvates järgmises: eesti keele järjekindel kõrvutamamine soome keelega; autoriteedikartmatus; Ahrensi elukohas Kuusalu kihelkonnas räägiti kõige reeglipärasemat ja järjekindlamat tallinna keelt; uue eduka kirjaviisi loomine; uudne vormiõpetuse käsitlus; esmakordne ulatuslik süntaksikäsitlus. Ahrensi kirjaviisi otsesteks puudusteks peab Wiedemann õ ja peenendusmärgi puudumist, velaaralataalse nasaali märkimist *ng* ja *ngg* abil (*kangas*, *kangga*) ning seda, et nõrka *s-i* ei ole eristatud tugevamast *fortis-s-ist*. Sõnaraamatus ja grammatikas peab Wiedemann vajalikuks foneetilise kirjaviisi kasutamist. Wiedemann käsitleb põhjalikult ka vältesuhteid, kuid kirjas Wiedemann ega Ahrens neid enamasti ei märgi.

Esineja vaatles ka Wiedemanni ja Ahrensi lähtekohti vormiõpetuses, astmevahelduses, käändkondade süsteemis, tegusõnavormistikus, sõnamoodustuses ja süntaksis. Kokkuvõttes tõdeti, et Wiedemann küll hindas Ahrensi grammatikat kõrgelt ja toetus sellele, kuid ka kritiseeris seda ja arendas eesti keele grammatikakirjeldust edasi. Ahrensi grammatika kahe väljaandega (1843, 1853) algas täiesti uus ja parem ajajärk eesti keele uurimises. Ahrensil oli jul-

gust lahku lüüa senisest tavapärasest kirjakeelest, nn kirikukeelest, ning pöörduda nii keeleteaduses kui ka grammatikakäsitluses tagasi rahvakeele juurde.

Toomas Paul rõhutas ettekandes „Probleemidest piibli tõlkimisel”, et piibli täielik tõlkimine eesti keelde võttis kaua aega, sest meil puudus suur autoriteet (nagu Saksamaal Luther või Soomes Agricola). Esimene tõlge ilmus alles 1739. aastal. Pauli sõnul ei saa eri aegadel valminud tõlkeid hilisemal ajal adekvaatselt hinnata. Aeg muudab sõnade tähendust (nt *lehkama*) ja mõistetväljast arusaamist (nt *naine tõi ilma-le poja, mehed sünnitavad, laps pandi sõime*), sõnu kaob (nt *seesinane, nõder*) ja tekib. Seetõttu vajab iga aeg uusi tõlkeid, st uut moodi lähenemist. Piiblitõlke puhul on tegu püha tekstiga, mille eesmärk on võimalikult täpselt anda edasi

algne sisu. Ei tohi ära unustada, et need tekstid olid mõeldud esitamiseks suulistena, nii et selles seisneb juba tõeline raskus: vahendada suuliselt mõeldud kirjalikuna, pealegi tõlke kaudu. Piibli algtekstis olid ülipikad laused, mida tänapäeval oleks keeruline lugeda ka seetõttu, et ei kasutatud interpunktsiooni, nii nagu suuliseski tekstis. Piibli kirjalikes tekstides on kellegi teise teksti tsiteerimisel seetõttu kasutatud konstruktsioon „... rääkis, öeldes ...”, mis tänapäeva keeles on raskesti mõistetavad, kuna piir ütleja ja vahendatu vahel jääb ebaselgeks. Esineja tõi lõpetuseks välja ka kunagisi sõnu ja väljendeid, mida tänapäeva lugeja peaks ilmselgelt ebaviisakuseks, kui mitte otse vulgaarsuseks.

KILLU PALDROK

VILDE JÄÄVUSEST

24. aprillil toimus Eesti Kirjanike Liidu musta laega saalis Eduard Vilde 150. sünniaastapäevale pühendatud konverents „Tokerjad hääbuvad, Vilde jääb”. Tegemist oli üle mitme aasta toimunud Vildele pühendatud konverentsiga, kus käsitleti eesti kirjandusklassiku isikut ja loomingut mitmest vaatenurgast.

Konverentsi avas Rein Veidemann, kes juhtis oma tervituskõnes tähelepanu asjaolule, et riiklikult on jäänud Vilde juubel märkamata, see väärinuks palju suuremat tähelepanu. Põhiosas keskendus sõnavõtt kitsas- ja murekohtadele eesti kultuuri ja kirjanduse uurimises. Tervituskõne pealkirjas püstitatud küsimus „Mida teha Vildega?” laieneb õigupoolest küsimuseks – mida teha eesti kirjanduskultuuriga? Tänapäeval valitsev totaalne projektistumine ja teadusrahastuse heitlikkus ei soosi kirjandus-, kultuuri- ja koduloolisi uurimusi, klassikud on tagaplaanil, esiplaanil on teoreetiline raamistik. Samas on küpsed

tekstid rahvuskultuuri identiteedi loojad ning mis jääb tähistamata, hääbub unustuses.

Positiivse märgina võidi konverentsil siiski esitleda kolme spetsiaalselt kirjaniku juubeliks valminud uurimust. Neist esimeses käsitles Pille-Riin Larm Vildet kirjandusliku mõtte kujundajana, keskendudes Vilde kirjanduslikule publitsistikale. Vilde oli kriitikas kogu aeg esil kas arvustaja või arvustatavana ning poleemikatest tõukuvalt avaldas ta Postimehes oma „Paar sõbralikku sõna” (1893), kus tõi välja nõuanded kriitikutele. Tegemist ei olnud esimese sellekohase sõnavõtuga, ent kõige selgemalt sõnastatud ja mõjukaimaga. Vilde toob muuhulgas välja, et kriitika peaks olema erapooletu, arvustus tegelema teksti, mitte inimesega; arvustama peaks see, kel teema kohta teadmisi. Vilde ootab arvustuselt konteksti avamist ja võrdlust; kriitika otstarve on õpetada, vigu näidata, õhutada, kriitika on

mõeldud eelkõige autorile tagasisideks. Ka laitus olgu õiglane, seda peab olema julgust vastu võtta ning vastusest kriitikalike võiks sündida ka poleemika. Stiil, kuidas Vilde ise kirjutab, pidigi tekitama reaktsioone, õhutama poleemikaid, mille tulemusel tõusis ka tase.

Teine Vilde juubeliaastaks valminud uurimus, Riho Saardi „Kuidas iseloomustada siinpoolsusele orienteeritud Vilde religioossust? Kiriku, usu ja ateismi küsimus Vilde elus ja romaanis „Prohvet Maltsvet””,¹ tegeles Vilde kui ateisti ja materialisti kuvandiga. Ettekandes toodi välja kiriklikud daatumid Vilde elus ning käsitleti tema vaadete kujunemist ning murrangut suhtumises kirikusse 1890. aastatel. Vilde kohta võib öelda, et ta ei olnud klassikalises mõttes usklik, ent ka mitte nihilist, vaid väärikas uskuja. Vilde ei pooldanud seda, kui mittereligioosses sfääris käitatakse religioosselt, millele ta muuhulgas juhib tähelepanu oma läkituses eesti rahvale. „Prohvet Maltsvet” on esimene eesti romaan, kus kirjeldatakse usulist rahvaliidumist. Tegemist on religiooni tõlgenduse marksistliku illustratsiooniga. Vildele heideti ette sotsialismi propageerimist, ent ta protesteeris selle vastu, väites, et on näidatud, kuidas religioossed liikumised on tihedalt seotud sotsioökonomiliste faktorite ja teguritega. Marksistlikku religioonitõlgendust ei maksaks siiski võrdsustada äärmusliku vasakpoolsuse ega ateistlikkusega.

Vilde vaadetege tegeles ka kolmas juubeliks valminud uurimus – Jaak Valge „Eduard Vilde poliitiline sõnum”, mis tõukus romaanist „Lunastus” (1910), mida võib pidada teoseks, kus kirjaniiku marksism avaldub kõige selgemalt. Vilde oli küll marksist, ent hoopiski mitte usufundamentalist ehk kommunist. Ettekanne käsitles ka Vilde 1930. aastate sõnavõtte, muuhulgas esinemist

¹ Vt ka R. Saardi, Vilde kui maltsvetluse konstrueerija. – Keel ja Kirjandus 2015, nr 5, lk 333–350.

koos tulevaste juunikommunistide Nigol Andreseni, Johannes Semperi ja Johannes Vares-Barbarusega vabadussõjajalaste vastase liikumise käigus avaldatud brošüüris „Vastutusrikkal ajal” (1933). Tõstatus küsimus nende poliitiliste hoiakute sarnasusest. Vilde ei tundnud siiski sümpaatiat Nõukogude Liidu vastu, ja erinevalt paljudest eesti sotsiaaldemokraatidest ja marksistlikest intellektuaalidest ei suhelnud ta Nõukogude diplomaatidega. Pole alust arvata, et Vildest saanuks juunikommunist, tema poliitiline sõnum polnud kommunistlik, vaid sotsiaaldemokraatlik. Vilde vaated sarnanesid rohkem eesti sotsiaaldemokraatide peavoolu juhtide August Rei, Karl Asti ja Aleksander Oinase, aga ka näiteks Friedebert Tuglase omadega.

Livia Viitoli „Eesti ettevõtlusest ja ärimeestest. Majandusmõtte peegeldusi Eduard Vilde loomingus” tõukus eesti esimese rahvusliku suurettevõtmise, aktsiaseltsi Linda asutamisest 1879. aastal. Vaatluse all olid selle ürituse läbikukkumise tagamaad ja kajastused. Ettekandes keskenduti teistele Vilde moraali, äri ja raha teemat käsitlevatele teostele. Muuhulgas kutsus Vilde ühes 1912. aastal kirjutatud artiklis, mida võiks vaadelda ka tema poliitilise programmina, linnastuvaid eestlasi üles rohkem ise tegelema oma maa majandusega ning rõhutas, et on vaja iseteadvaid ja õiglasi ettevõtjaid.

Vilde tõekspidamised ja arusaamad leidsid käsitlemist ka Anneli Kõvamehe ettekandes „Kui reisib härrasmees: Vilde Krimmis”, mis Laurence Sterni „Tundelise teekonna” reisijatüüpidest tõukuvast keskendus Vildele kui härrasmeelikule reisijale ja tugines reisikirjale „Krimmi ja Kaukaasia eestlastel külaliseks”. Paljureisinu ja -nainuna kõrvutab ja analüüsib Vilde nähtut, euroopaliku reisijana on ta harjunud teatud standarditega ja kokkupuutes harjumuspäratu ja ootamatuga sünnib omajagu koomikatki. Kirjutaja on juba kogemustega

reisija, kel pole illusioone, ent samas eeldab ta kõiges kvaliteeti.

Jaanus Vaiksoo „Tšehhov Eesti moodi” visandas neljale põlvkonnakaaslasele, 1860. aastatel sündinud Anton Tšehhovile, Eduard Vildele, Villem Reimani-le ja Sergei Volkonskile tuginedes pildi ühest ajastust ning nalja olulisusest rõhuvates ühiskondlikes tingimustes. Nimetatuid kõrvutavalt lugedes tekib omalaadne kokkukõla, nii näiteks leiab Volkonski mälestuste ametnike kujud suureks kirjutatuna Tšehhovi novelli-dest. Vildet oma värvikate tüüpidega võib võtta kui Tšehhovit eesti moodi. Vilde nali oli rahvale arusaadav, see oli nali, mida rahvas vajas. Tema nalja-jutud tähendasid omas ajas enam, kui tänapäeval ehk tajutakse.

Vilde oli omas ajas teedrajav ka lin-nakirjanikuna, mis oli vaatluse all Elle-Mari Talivee ja Jason Finchi ettekandes „Eduard Vilde Tallinn, 1858–1903”. Lähemalt käsitleti romaani „Kui Anija mehed Tallinnas käisid” (1903). Omaaegse-le linnakaardile toetudes asetati semioo-tilisse raamistusse tegelaste liikumised XIX sajandi Tallinnas. Nii näiteks vahe-tab romaani tegelane Mait Luts identi-teeti, temast saab Mathias Lutz, pärast linnavärava läbimist ta n-õ tõlgitakse linna keelde. Piiri ületamine Toompea ja all-linna vahel lõpeb kellegi jaoks alati halvasti. Seejuures paistab all-linn sil-ma dünaamilisuse ja Toompea, ülalinn, staatilisusega.

Eduard Vilde muuseumi tervisetee-malise näitusega „Külmetav kirjanik” haakuvalt käsitles Kairi Tilga ettekan-des „Patsient Vilde” kirjaniku tervise-probleeme. Viimasel kümnel eluaastal tuli Vildel enam olla patsient, kui ta sai olla kirjanik. Olukorda pingestasid suh-

ted Jõesuu sõbrannaks kutsutud Rahel Ushmarovaga, kes algul äratas kirja-nikus uue elutahte, ent mõne aja möö-dudes viis naise „vulkaaniline loomus” Vilde kokkuvarisemise äärele. Vilde tundis paanilist hirmu külmetamise ees, ta tundis end hästi lõunamaises kliimas.

Jan Kausi „Vilde tõde ja õigus”² kes-kendus kõneka sõnapaari tähendustele ja filosoofilistele määratlemisvõimalus-tele ning avaldumisele romaanis „Proh-vet Maltsvet”. Idee, tõe nimel elamine võib osutada valeks ning tõe alternatiiviks tõuseb õigus. Välja võib tuua tõe-ja õiguseinimesed. Tõeinimene usub ja tahab oma usku kandvale tõemudelile allutada kõiki inimesi, õiguseinimene lähtub aga konkreetsetest inimestest. Nii näiteks esindab Ivan Karamazov tõeinimest ja Aljoša Karamazov õigu-seinimest, kellega sarnaselt tunnetab maailma ka Indrek Paas. Maltsvet on tõeline tõeinimene, samal ajal kui Lõh-muse Taavet kannab Vilde otsest suhet õigusega. Taavet ja Indrek lähtuvad sel-lest, et hädasolijat tuleb aidata, tühja neist tõdedest. Kui uskuda mingit mõtet kui tõde, saab selleks ennekõike olla õi-gus, selline õigus, mida kannavad endas Indrek Paas ja Lõhmuse Taavet, aga nagu nad näitavad, asub õiguse kese te-gudes, mitte lausetes.

Päeva lõpetas Jan Kausi ja Indrek Koffi kirjanduskava Vilde tekstidest.

ANNELI KÕVAMEES

² Vt ka J. Kaus, Eduard Vilde tõde ja õigus. – Keel ja Kirjandus 2015, nr 6, lk 422–427.

LÜHIKROONIKA

• 4. juunil toimus Tartus Tartu Ülikooli eesti keele ja üldkeeleteaduse instituudi ning Jyväskylän ülikooli Langneti doktorikooli ühisseminar „Keeleõpe ja keeleteooria”. Eestist esinesid Eva Saar, Maarja-Liisa Pilvik, Denys Teptiuk, Ilze Zagorska, Triin Todesk ja Piia Taremaa.

• 5.–7. juunini korraldasid Tallinna Ülikool ja SA Eesti Semiootikavaramu Tallinnas 7. rahvusvahelise Juri Lotmani konverentsi, mis kandis pealkirja „Võimusemiootika: vägivald ja autonoomia”. Peaesinejateks olid Tallinna Tehnikaülikooli riigiteaduste professor Wolfgang Drechsler ja Müncheni ülikooli slavistikaprofessor Aage Hansen-Løve. Konverentsil osalesid teadlased Saksamaalt, Iisraelist, Itaaliast, Poolast, Venemaalt, Ukrainast, USA-st jm, aga ka Tallinna ja Tartu ülikoolist. Eestist esinesid Mihhail Lotman, Epp Annus, Mihkel Kaevats, Irina Pärt, Tatjana Šor, Timur Guzairov, Galina Ponomarjova, Mihhail Trunin, Aleksandr Danilevski, Rein Veidemann, Aarne Ruben, Mihhail Fiadotau, Tatjana Kuzovkina, Andreas Ventsel, Ott Puumeister, Anneli Mihkellev jt.

• 8. juunil toimus Tartus semiootikakonverents „Paris/Tartu – Barthes/Lotman”, mis oli pühendatud eesti ja prantsuse semiootika suurkujudele Roland Barthes’ile ja Juri Lotmanile. Konverentsil astusid üles Pierluigi Basso (Lyoni ülikool), Anne Beyaert-Geslin (Bordeaux Montaigne’i ülikool), Daniele Monticelli (TLÜ), Patrick Sériot (Lausanne’i ülikool), Marek Tamm (EHI) ning Peeter Torop (TÜ).

• 11.–12. juunil peeti Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosakonnas Nõmmel aiakonverents „...rohelistel õndsad lootused: aed ja looduse eesti kirjanduses”, kus arutati aia ja looduse rolli üle meie kirjandusloos. Päeva esimeses pooles esinesid Elle-Mari Talivee, Ulrike Plath, Kadri Tüür, Kairit

Kaur, Denis Kuzmin, Rebekka Lotman ja Anneli Banner. Pärast lõunapausi tutvuti kirjanike aia ja äsja avatud loodusõpperajaga. Marie Underi peenrast kõneles Lea Eermann ja aia muutumistest Olev Abner. Tubases õhkkonnas jätkati ettekannetega: sõna said Cornelius Hasselblatt, Külliki Kuusk, Aare Pilv, Piret Kruuspere, Indrek Ojam, Aarne Ruben ja Anneli Kõvamees. 12. juunil korraldati keskkonnaajalooline väljasõit Kehrasse. Kohalikus rahvamajas kõneles Tõnu Önnepalu inimesest ja tema aiast ning Öne Kepp uuenevast maastikukujutusest XX sajandi alguse eesti luules.

• 13.–14. juunil peeti Võrumaal Liinakurul traditsiooniline kirjandustudengite kevadkool. Teemadest käsitleti omamütoloogiat ja orjakirjandust, läti ja leedu uudisteoste tõlkeid, eestlaste endakuvandit „Mina”-sarja teostes, türgi kirjaniku Orhan Pamuki romaani „Süütuse muuseum”, muusikat tekstis Haruki Murakami „Norra metsa” näitel, enesekolonisatsiooni tsiviliseerivat sündmuslikkust jpt.

• 27. juunil korraldas Emakeele Selts Tartu ülikoolis XLVIII J. V. Veski päeva teemal „Eesti keelevara digiajastul”. Ettekannetega esinesid Kadri Vare („Keeleressurssidest Eesti Keeleressursside Keskuses ja keeletehnoloogia saavutustest riikliku programmi raames”), Heiki-Jaan Kaalep („Morfoloogiline analüüs kui tehniline ülesanne”), Kadri Muischnek („Automaatne süntaksianalüüs ja analüsaatori veebiliides”), Kadri Sõrmus ja Siim Karnö („Emakeeleõppija korpus EMMA ja mõnda, mis seal sees leida on”), Margit Langemets („EKI keelevara ja moodne aeg”), Kristian Kankainen („EKI e-keelenõust”) ja Liis Ermus („EMSUKA heliarhiivi digitaalsed võimalused”). Pärast akadeemilist osa järgnes lillede panek akadeemik J. V. Veski kalmule Raadi kalmistul.

ÕNNITLEME!

6. VII Meelis Mihkla – 60
7. VII Jaak Kõdar – 75
Klaus Laalo – 60
18. VII Andra Veidemann – 60
19. VII Ott Raun – 75
31. VII Eberhard Winkler – 60

KOLLEEGIUM:

Mati Erelt,
Cornelius Hasselblatt,
Tiit Hennoste, Hasso Krull,
Johanna Laakso,
Kazuto Matsumura,
Helle Metslang, Sirje Olesk,
Karl Pajusalu, Peeter Päll,
Raimo Raag, Rein Raud,
Kristiina Ross,
Jüri Talvet, Peeter Torop,
Jaan Undusk,
Ülo Valk, Mart Velsker,
Tiit-Rein Viitso,
Märt Väljataga,
Haldur Õim

TOIMETUS:

Peatoimetaja
Joel Sang 6449 228
Tegevtoimetaja
Tiina Hallik 6449 126
Kirjandusajalugu,
folkloristika
Mall Jõgi 6449 126
Kirjandusteooria
ja -kriitika
Brita Melts 6449 126
Keeleteadus
Maria-Maren
Sepper 6449 126
Tehniline toimetaja
Reet Sepp 6449 126

TOIMETUSE AADRESS:

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn.

<http://kjk.eki.ee>
e-ISSN 2346-6014

e-post: kk@eki.ee

Trükkida antud 30. VI 2015.
Trükiarv 570.
Tallinna Raamatutrükikoda,
Laki 26, 12915 Tallinn.
6509 990

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida telefonil 6177 717 või aadressil www.tellimine.ee

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi humanitaarteaduste loendi ERIH (European Reference Index of the Humanities) kategooriasse NAT ja ERIH PLUS registrisse, LLBA (CSA Linguistics & Language Behavior Abstracts, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopuse (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory andmebaasi, CEEOL-i (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR-i (Eesti Rahvusraamatukogu) digitaalarhiivi ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.

© Keel ja Kirjandus ®

Kujundanud Jüri Kass

SA Kultuurileht